

Németh János 85 éves





BENCE LAJOS

A csönd beszél, hallgassanak a szavak!

(A 85 ESZTENDŐS NÉMETH JÁNOSNAK)

Megteremteni, megformázni
nap mint nap önmagunkat,
létezésünk parancs – lenne
örökkévalósági belépő, recept?

Úgy, mint tette Isten,
s csak úgy félkézből,
megteremté magát az
Embert, előnézetből szentet,
oldalnézetből: állatot.

Pusztá Anyaföldből: nem ércnél
maradandóbb kovakőből, sem málló
mészből, hanem agyagból,
ebből a végtelenségig
szárítható anyagból.
Nincs mást tenni ma sem:
egyfolytában ásni, gyúrni,
dagasztani, degeszre tömni
a formát, a vég nélküli
pörölyfolyamot, gányolni,
rúgni, a forgásába
beleszédült korongot,
idomítani a formátlan
mintát, égetni, végezni
ránctalanítást, színes
mázzal cizellálni
a terrakottát, nyugtatni a folyton
háborgó valót, tengernyi bajt.

Szigort faragni, bajszos
parasztaarcra, bájt körmölni leányra,
csillag végződést a dudákra, nálad
szebben ki tudna?
Tejesfazék formára, kancsót,

harangszoknyát és gatyában
szunnyadó dákót, ki mintázna
jobban náladnál, arányaiba dölten?
Katonák és lovagok, hősök és mezőjét
szemlélő apátot, gyilokszerszámot és
lapátot, ki fogat náladnál
nagyobb szigorról?
Kezed nyomán a Felfeszített is derűsen
mosolyog keresztjén, s fejfáját bár
viharok tépik, dacol a szelíd barna,
a puha okker, a szeder-színű
halotti halovány kékkal.
S ha eljön az etetés ideje,
tekintet szállítja a friss szénát,
eledelt – immár fél évszázada,
harcol a kéz az ideggel.
(De, mi van, ha a jászol,
törekeny, málló fatákolmány,
végül szétesik, s a szanaszéjjel
dülő szénát szelek tépdesik?)

Szavak, most békén maradjanak!
Adytól, Vörösmartytól, Babbitstól
meggyúrt magyar hangzók kovászként
dagadni-kelni félretéve,
kályha-melegben ébren aludjanak!
Most itt, az Anyag beszél a Csönddel:
helyetted dalol a táj és
az ember, a szellemnek gyógyír,
a léleknek szelíd lankák,
tükörsima tenger...

(Mellékdal)

S ha a már túl sok volt a csöndből
és szépből, s a kéj is futva
illan el, bögrénkben mindig maradjon
koccintásnyi bor, múzsa csalogatónak,
míg az Idő – mi dolgunk ezzel! –
a kő tunyaságát felcserélve,
fejünk felett, nagy köröket
írva le, örök körforgást mímelve,
nélkülünk fut tova!



FELEDY BALÁZS

Németh János, az anyag/agyag költője

SZEMÉLYES SOROK EGY KERAMIKUS-SZOBRÁSRÓL

1.

Megtisztelő feladat írni *Németh János* keramikus-szobrászról, több szempontból is. Egyrészt azért, mert nagy művésztől véleményt formálni, benyomásokat rögzíteni mindig nagy feladat és kihívás, másrészt, mert olyan kiválóságok nyomába próbálhat lépni az ember, akiknek már csak a hosszú névsora is igazi-valódi XX. századi kultúrtörténet. Nem könnyű eldönteni azt sem, hogy milyen legyen a szöveg írójának a nézőpontja? Esztétikai? Művészettörténeti? Társadalomtörténeti? Eseménytörténeti? És milyen legyen a hangneme? Személyes? Távolságtartó? Filozofikus? Baráti? Netán oldott vagy tudományosságra törekvő? A döntést természetesen befolyásolja, hogy mely nézőpontok tűnnek feldolgozottabbnak, hogy legalább megkísérelje az ember, hogy olyan területekre merészkedjen, melyeket tán még nem térképeztek fel annyira, nehogy az legyen az olvasó benyomása, hogy minden leírt sorból valami új ismert tárul elénk. Nos, mint Németh Jánost hosszú évtizedek óta igen nagyra becsülő és szerető fővárosi polgár úgy gondolkodtam, hogy szeretném feltárni hozzá fűződő személyes kapcsolataim, emberi, szakmai tapasztalataim sorát, ezek eseményeit, illetve bepillantást engedni ezekbe a körülményekbe, s ezeken keresztül, illetve ezzel együtt megkísérelni megfogalmazni e művész életművének abszolút egyediségét, ugyanakkor szoros és mély szervesülését a magyar kultúra/művészet szövedékébe. Ez az írás *nem törekszik* szoros kronológiára, ha egy kicsit csapongónak (?) tűnik, azt a mély empátia és személyes izgalom okozza.

2.

Miért is írtam azt az elébb magamról, hogy „fővárosi polgár”? Mert már ezzel a közléssel utalni akarok arra, hogy mint fővárosba ágyazott embernek, mennyire fontos annak a Németh Jánosnak a művészete, akinek pedig egész élet teljesítménye egyik lényege, hogy kevés a kapcsolata a fővárossal! Mit is jelent ez értelmezésemben? Például azt, hogy ugyan a művész természetesen művészeti főiskolai tanulmányait Budapesten folytatta, de ugyanolyan intenzitással, ahogy érkezett, diplomaszerezését követően, vissza is tért szülővárosába, s életét nem az urbánus lét iránti érdeklődés jellemzi, élete nem-Budapest környezetben bonyolódott, s ezek a tények szellemi karaktert is jeleznek. Németh János ugyan dolgozott sok városnak, de alapvetően az urbánus, urbanizált kultúrával *szemben* – vagy inkább így: azt kiegészítve – hozta létre életművét. Témáit jellemzően nem a városból vette, figurái, munkái szereplői a magyar vidék, a magyar őstörténet, a biblia, a mitológia hősei, állatai a pannon táj, a

Kárpát-medence, a mitológia lényei. Amikor autonóm szobrászi munkáiról van szó, azok többnyire a folklór világából merítkeznek, s ez még természetszerűbben van így, amikor az úgynevezett alkalmazott művészethez sorolható tárgyakat készít, korsókat, butéliákat, tálakat. S itt ragadhatjuk meg Németh János művészetének egyik *döntő* sajátosságát. Borotvaélen táncol szemléletében, amikor egyszerre a nép művésze (nem népművész!), az agyag mesterembereinek, a fazekasoknak az utóda, s mindezzel *szimultán módon* a XX–XXI. század kortárs magyar művészetének kreatív keramikus-művésze, aki ugyan ősi gyökerekből táplálkozik, ám ízig-vérig a *ma számára* hozza létre műveit. Ezzel a szemléletével teljesen *egyedül áll* a kortárs kerámiában, sőt szobrászatban is. S ami az előzővel összefügg: ugyancsak egyedisége, hogy eljutott a kerámia és a szobrászat határterületeire, sőt azokon át is lépett, egyrészt azért is, mert autonóm és alkalmazott funkciójú tárgyakat egyaránt készít, készített, másrészt a föld alapanyagából expressis verbis szobrokat mintáz, korongoz.

De persze attól, hogy Németh János Zalaegerszeg, a Göcsej művésze, s csak ezen keresztül az országé, attól még a főváros szellemi élete is mindig törekedett művésze bemutatására, sőt azt is mondhatnánk, hogy ez az érdeklődés kölcsönös volt. Németh János is érdeklődött mindig a főváros művésze iránt, s a fővárost is foglalkoztatta, hogy milyen szakmai-művészi munka is folyik zalaegerszegi műhelyében. Már személyesen emlékszem 1976-os nagy múcsarnoki kiállítására, amikor ő még csak (!) 42 éves volt, viszont bemutatkozását néhai szeretett mestere, a kortárs magyar képzőművészet – már akkor – egyik doyenje, az abban az évben 70 éves *Borsos Miklós* nyitotta meg, ráadásul igen meleg szavakkal. Első – meghatározó – mondata így hangzott: „Valami buboskemence-meleg fogad, és a tiszta művészet varázsa marasztal itt.”

3.

De egy kicsit előre szaladtam. Mert most egy pár szót arról, hogy miként is jutottam annak lehetőségéhez, hogy Németh János munkásságát megismerhessem, hogy művészetének, emberségének tisztelője lehessenek. Az immár múlt század hetvenes éveinek közepén egyre szorosabb kapcsolatba kerültem *Somogyi József* szobrászművésszel (ő mindig a szobrász kifejezést szerette!), amelynek az lett a következménye, hogy 1978-tól mintegy tíz éven keresztül egyik belső munkatársa lehettem, mint főtitkár, miközben ő rektorként irányította a Magyar Képzőművészeti Főiskolát, de sok egyéb társadalmi, hitbéli megbízatása mellett korábban, évekig volt elnöke a (szakmában akkor csúcsszervezetnek számító) Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének. A nap minden szakában sokat beszélgettünk, megismerhettem világlátását, nézeteit, világról, emberségről, művészetéről, művészekről, s hamar kitűnt, hogy *mindig* milyen lelkesen beszél Németh Jánosról, nagyra értékelve kvalitásait, személyiségét. Pedig Somogyi amellet, hogy tüneményesen lefegyverző, tág látókörű és rugalmas értelmiségi volt, a művészet és a művészek megítélése kérdéseiben nagyon szigorú is tudott lenni. Mindig szakmai érvek alapján tudott elutasítani és elfogadni művészeket, kortársakat. Németh János az elsők közé tartozott, akiket igen nagyra becsült. Szeretettel őrzöm is azon találkozások emlékeit, melyeken ők is és magam is

jelen lehettem, s jó tudni, hogy Somogyi milyen odaadással és lelkesen nyitotta meg a nyolcvanas évek közepén Németh János, ugyancsak jubileumi zalaegerszegi kiállítását, hogy milyen energiával dolgozott is Zalaegerszegen, az ottani, akkori Zalaakerámiában, ahol fontos munkái is megszülettek, s ahol Németh János szakmai tanácsai fontosak voltak számára, az akkor, lassan hetven éves, Kossuth-díjas művésznek. Azt tudjuk, hogy Németh János az anyag szerelmese, de, hogy Somogyi József is az volt, azt nyomatékosítjuk, hiszen kifejezetten mintázó és nem faragó szobrász volt, s többek mellett ő is az a művész volt, aki folyamatosan bizonyította, hogy a terrakotta kifejezetten szobrászi anyag, s hogy köztérre állított művek materiája is lehet, s ennek az anyagnak a szépségéről, alkalmazhatóságáról igyekezett tanítványait is meggyőzni. Somogyi és Németh János kapcsolatát jól jellemzik Kő Pál szobrászművész sorai. Miután számba veszi azon mesterek nevét, akik beilleszkednek egy általa kialakított művészi láncolatba, az élők említését követően, így ír: „Persze itt vannak a nagy mesterek, akik sajnos már nincsenek közöttünk. Ők is szemek a láncban, Somogyi mesterem, aki apám helyett apám volt, s a szüleim után mindent neki köszönhetek, de köszönhet neki a mi kedves ünnepektől Németh Jánosunk is...” Kő Pálnak is igaza van, aki a hetvenes évek végétől szintén tanára lett a Képzőművészeti Főiskolának, s akitől szintén sokat hallhattam Németh János dicséretét...

S itt hadd említsem meg, hogy Somogyi József és Németh János kapcsolatát, barátságukat csak erősítette az a körülmény, hogy Somogyi a nyolcvanas évek elején, a már hetvenedik évén túl lévő Borsos Miklóst kinevezte a Képzőművészeti Főiskola tanárává, aki meghatottan el is fogadta a felkérést és – ahogy mondani szoktuk – „végig is vitt” egy szobrász osztályt (1981-1986), aktivitással kijárva az Epres-kertbe. Ez itt most azért fontos, mert tudjuk (az imént már utaltunk is rá), hogy Németh János életében is milyen kitüntetett helyet foglal el Borsos Miklós személye, aki korábban legendás tanára volt az Iparművészeti Főiskolának, Németh Jánosnak is, s akit igen (enyhe kifejezés) méltánytalan körülmények között távolítottak el onnan (szó lesz még róla). Somogyi József jó húsz évvel később (!) szakmai, pedagógiai rehabilitálásnak szánta döntését, Borsos tanári kinevezését, amelynek bizonyára Németh János is örült.

4.

S most vissza a kiállításokhoz, a számomra fontos kontaktusokhoz. Németh Jánosnak több fővárosi önálló kiállítását követően 1988-ban volt újra jelentős bemutatkozása, amely azonban jelentős állomás volt. Nem csak arra emlékszem vissza jó érzéssel, hogy milyen *kiéhezve* fogadta újabb kiállítását a fővárosi közönség, hogy milyen sokan voltunk a megnyitón, s milyen átéltéssel és erudícióval fogalmazott a művész atyai jó barátja *Keresztury Dezső*, hanem arra a szerény szerepre is, melyet, mint a *Vigadó Galéria* akkori működtetője, a Művészeti Alap egyik vezetőjeként magam is „játszhattam” a kiállítás rendezésében, ragaszkodva ahhoz és azt jó előre betervezve. Aztán újra évek teltek el, amíg egy évvel Németh János hatvanadik születésnapja betöltése után létrejött egy újabb budapesti kiállítás, a (néhai) Csontváry Teremben,

melyet *Juhász Ferenc* költő nyitott meg – *Kostyál László* művészettörténésszel együtt – emlékezetes emelkedettséggel, s mely a Képcsarnok galériájaként szintén a Művészeti Alaphoz kapcsolódott, akkor *Pogány Gábor* művészettörténész vezetésével.

Már jeleztem, de újra szóba hozom, hogy milyen *kivételes* Németh János kiállítás megnyitó *személyiségeinek* a sora. Mert esetében a megszokott művészettörténeti, művészeti írói, kritikusi érdeklődésen túl feltűnő, hogy milyen affinitást éreztek munkássága iránt e kor *kiemelkedő* értelmiségi szellemei. Sok ilyen írást is olvashattunk. Most azért említem mindezt, mert nekem a Németh Jánosról írt szövegek egyik legbecesebbike *Juhász Ferencé*, aki így írt: „Amihez nyúl, amit megformáz, amit ki mond Németh János klasszikus-emberségű és klasszikus-ösiségű műveiben: abban öröm van. Abban ott áhítózik, vaskosodik, tátog, mosolyog, virágzik kövéren, agyag-súlyosan az öröm, a lét öröme, a testiség öröme, a testi, az anyagi valóság kozmikus lángoktól átégett öröme! *A mindenség öröme* virágzik vastag agyag-fonatokkal, súlyos agyag-rügyekkel, agyag-ágakkal, agyag-szirmokkal e lét-kövér látomásban. Németh János tömény és tömör agyagtábla-képeiben, agyag-erdőiben, agyag-edényeiben, agyag-eszközeiben, ősi szép agyag-mondataiban! *Örömszavaink anyaga a föld, a sár, az agyag-ásvány!* Mint a perzsák, asszírok, babilóniaiak élethimnuszai, teremtéshimnuszai, kezdethimnuszai, munkahimnuszai, halálhimnuszai, agyagból-kiégetten e tevékeny örömet virágzó művész öröm-áhitatai is égetett agyagban beszélnek a szép emberi múlttól, a szép emberi jelenről, s a még-szebb emberi megmaradásról.”

Aztán ismét évek teltek el, amíg 2002 nyarának végén újra kiállítást rendezhettünk Németh János műveiből a *Vigadó Galériában*, ráadásul akkor, amikor éppen megjelent – a számomra az óta is alapművet és forrást jelentő – *Gyökerek* című kötete. E kiállításban már közvetlen személyes munkám öröme is „benne volt”, hiszen akkoriban vezetője lehettem e kiállítóhelynek, izgalmas feladat volt részese lenni a rendezésnek. S jó volt hallani *Benedek Katalin* művészettörténész és *Kostyál László* művészettörténész elemzéseit, *Sáfi Orsolya* énekét, *Kiss Katalin* hegedű játékát, nem is beszélve a kiállítás látványának szuggesztivitásáról, érték gazdagságáról. Vagyis öröm, hogy e sorok írója azt állíthatja: valami igen szerény szerepe, de van abban, hogy Németh János egyéni kiállításokat tudott rendezni a fővárosban az elmúlt évtizedekben, hogy az itt élő, érdeklődő és szakmai közönség ez által is tudhatja: milyen jelentős képzőművész is él közöttük, Zalaegerszegen. Ráadásul azt sem lehet elfelejtenem, hogy az akkor utolsó kiállítását megelőző évben, vagyis 2001-ben milyen affinitással és szakértelemmel vett részt elhunyt barátja, kollégája, „harcostársa” és pályatársa, *Csekovszky Árpád* keramikusművész emlékkiállításának megrendezésében, ugyancsak a Vigadó Galériában, melynek során szép, emlékidéző megnyitót is hallhattunk tőle, *Bíró László* püspök jogos, pátozzsal teli szavai előtt. Csekovszky Árpád akkor lett volna hetven éves, sirattuk is, hogy már nincs közöttünk, ám kiállítása annál meggyőzőbb volt. Annak a kiállításnak biztos Csekovszky Árpád is örült ott fenn az égi tartományokban, melyben nagy szerepet játszott Németh János gondos, elmélyült rendezői, mai szóval: kurátori munkája...



Vörös kakas



Pihenő pásztor

5.

S miként Csekovszky is az agyag *szobrászává* lett, itt térjünk vissza Németh János művészi munkáságának is erre a területére. Mert szobrászatában valami olyan hangot volt képes megütni, s olyan formanyelvet teremteni, mely munkáit – utaltam már valami hasonlóra – a folklór gyökereiből *repíti fel* az autonóm grand art magasságaiiba. Németh János szobrászatának tüneményes ironikus atmoszférája természetesen következik figurái, állatai anatómiai „elmintázásának” arányaiból (vesd össze az „elrajzolt” terminus technicussal). Rövid lábak, nagy fejek, óriási kezek, tenyerek, erősen tágra nyitott szemek, tömzsiség (lónál, oroszlánál, szarvasnál!) épp úgy jellemzőek Krisztusaira, mint *Trójai lovára*.

A művész *Krisztusa* felfeszítettsége, kifeszítettsége, szenvedése nem naturális, hanem spirituális. E mintázási ars poetica lényegi megvalósulása egy régi-régi műve, az *Európa elrablása*, melyen a bika formájában előttünk álló Zeusz döngő léptű súlyosságát egészíti ki az igencsak testesre-vaskosra mintázott Európé, húsos szájjal, alakuló kis pocakkal, vastag vádlikkal, az az Európé, akit a mitológia gyönyörű leányként ír le... Nos, gyönyörű a Németh Jánosi Európé is, a maga szépség eszményében! Ennek szubsztanciája a test, mint a lét, a létezés valóságosságának és vaskosságának egyik bizonyítéka, a vitalitás, amely ez esetben elpusztíthatatlanságot jelent, s a létezés örömeinek érzete, azaz az életöröm, az öröm, mely – mint korábban láttuk – Juhász Ferenc költői dikciójának is egyik pillérét adta...

6.

S itt a pillanat, hogy elkezdjük a helyét keresni ennek a rendkívüli és egyedi életműnek, a magyar kortárs művészet rendszerében. Természetesen döntő az indulás: a több generáción átívelő fazekasi-kályhakészítői elődök sora, s természetesen döntő az Iparművészeti Főiskolán folytatott tanulmányok időszaka.

Izgalmas látni, követni, ahogy a fiatal Németh János nem csak a helyét keresi, de a szemléletét is! Meg is találja. Természetesen mestere Borsos Miklós is megérezte ifjú növendéke plasztikai vénáját, s ezért kapta diplomafeladatul, hogy csináljon egy fali kutat, mellette egy cégért egy budai kocsmá bejárata fölé. Ebből a munkájából lett aztán a *Háry János*, 1958-ban, mázas majolikaként. Ekkor még nem korongozással készült a mű. Elkészült a szobrászati igényű plasztika, „egyszerű, vaskos formákkal, egy kis mokány, toporzékoló, sárga lovon ülő nyújtott, hetyke, kékdolmányos figura.” (Németh János leírása). A Főiskola kitűnő döntése volt, hogy diplomamunkája szakmai bírálatára *László Gyula* régész professzort kérték fel (aki egyébként tanított is az Iparművészeti Főiskolán), s aki nagyon is felismerve a munka értékeit, azt igen meleg szavakkal minősítette. Gondolatmenete máig is érvényes, sok találó megállapításából most egy olyan okfejtést idézünk, amely a később létrejövő egész Németh János életmű egyik sarkalatos világnézeti origójává vált, s amelyről még a későbbi sorokban megosztjuk az olvasóval gondolatainkat. *László Gyula* tehát 1958-ban így ír: „Kimondva, kimondatlan nyilván olyan elképzelések uralkodnak Németh János terveiben, hogy hasonlatost alkot ahhoz, amit *Kodály Zoltán* a magyar népdallal tett.”

Diplomamunkáját szorosan követte az 1959-ben elkészült *Vörös kakas* (néha csak *Kakas*), amely már magában rejti a további plasztikai alakítás-rendszer geneziséét. Teste ugyanis korongolt félgömbön áll. Nyaka és teste henger alakú, taraját és száját korongolt kúpok alkotják, farka és szárnya ugyancsak egyszerű forgáselemekből kialakított, lábai szintén. Felületét krómoxidos máz borítja, mely egyes helyeken, ahol a máz vékony rétegű, sötétzöld és fekete színű, máshol viszont élénk cinóberpiros. A plasztika jellegzetes helyzetben, éppen kukorékolás közben ábrázolja a kakast. Tudomásunk szerint eredetileg épületplasztikaként való felhasználása is felmerült, s így a szélkakasra enged asszociálni, de végül múzeumi tárgy lett belőle.

Németh Jánosban tehát már 1958/59-ben erősen munkál a plasztikai ambíció. Ezt nem hozta magával otthonról, ez az Iparművészeti Főiskolai évek alapján fejlődött ki benne. Természetesen tehát kerámia szakra járt (igaz, fontos: amely akkor a *diszítősobrászati főtanszak* egyik része volt!), de meghatározó két tanára, *Gádor István* és *Borsos Miklós* már tanulmányai kezdete óta a téri gondolkozás, koncipiálás irányába terelte tehetségét. Gádorról is így nyilatkozott: „Gádor Európa legnagyobb keramikusa. De olyan művész, aki a legkitűnőbb szobrászként indult, aki márványban, kőben is hasonlót tudott volna alkotni. Igen sokat tanultam tőle... Borsos pedig olyan egyéniség, akinek maisága fogott meg. Hozzá tudta tenni a sajátját az elődök eredményeihez, ami nem is olyan kicsi. ... Főleg szemléletet lehetett tőle kapni.”

7.

S itt egy pillanatra álljunk meg. Németh János szerencsés csillagzat alatt született, ami tanárait illeti. Diplomáját megszerezte, s Gádor István is ekkor, 1958-ban fejezte be a főiskolai tanítást (67 évesen), nem önszántából. A felmondást tartalmazó levelet a Főiskola portása adta át számára. Ám művészi pályája még erős emelkedő ívet mutatott, végső soron egészen haláláig, 1984-ig. Németh János tartotta mesterével a kapcsolatot. Borsos Miklósról is, egész életében szeretettel emlékezve tér tehát vissza Zalaegerszegre, és nem sokkal ezt követően Borsost is eltávolítják az Iparművészeti Főiskoláról, 1960-ban. Egy jelentős itáliai díj átvétele kapcsán Olaszországban járt feleségével, majd jött a felmondás... „Erről egy levélben értesítettek föltűnően, születésnapomra időzítve, 1960-ban”. Születésnapja augusztus végére esik, tehát így nem folytathatta a tanítást 1960 ősztől. Borsos ekkor 54 éves volt, s pályája további évtizedeiben csúcspokra jutott. Eltávolítása személye sorsában más gondot is okozott, ugyanis szinte az is az oktatás része volt, hogy addigi munkáit, szobrait, érmeit a Kinizsi utcában, az Iparművészeti Főiskola, illetve az Iparművészeti Múzeum udvarában lévő műtermében készítette el. Csak szakmatörténeti érdekesség, hogy Csekovszky Árpád 1956-ban diplomázott és lett 1957-ben Borsos Miklós tanársegédje, majd már fiatalon, 1958-ban – Gádor kényszerű távozását követően – a kerámia szak vezetője. Schrammel Imre 1957-ben diplomázott porcelán szakon, mint Borsos növendéke, s lett 1958-tól a szak oktatója.

8.

Ugyanakkor azonban, amikor Németh János a hatvanas évek elején visszatér Zalaegerszegre, a magyar kerámia művészetben nagy szemléletbeli fejlődés indul, s egyre karakteresebben érzékelhető, hogy nem a Kovács Margit-féle nosztalgiaikra építő figurális kerámiaalakítás lesz meghatározó, hanem a Gorka Géza, Gádor István által is képviselt progresszív szemlélet, melyre hamarosan ráépül a legerőteljesebben Schrammel Imre és generációja által megjelenő avantgárd szemléletet is, a kánonba helyező, sajátosan európeér kerámia művészet. Kétségtelenül egy nagy generáció készülődik, melynek tagjai – *Kumpost Éva, Gálócsi Edit, Garányi József, Janáky Viktor, Majoros Hédi, Majoros János, Simó József, Simó Ágoston* – mindannyian magas kvalitású életművek létrehozói. Még látszik a jövője az alkalmazott kerámiának, a design-kerámiának, a magyar kerámiaipar szolgálja is ennek igényeit (házigyári konyha-program), de – mint más ágazatokban is – egyre erőteljesebb a kerámia-*szobrászat* hangsúlya, a karakteres kísérletező jelleg, a szimpóziumok, művésztelepek hálózatának kialakulása, melyek nemzetközi kontextusba helyezik a magyar szilikátművészetet, kerámiát is és sajátos experimentális művészi gyakorlat válik meghatározóvá (mindez egyébként vonatkozik a textil- és üvegművészetre is). Döntő azonban, hogy Németh János *nem* ezekre a folyamatokra figyel, hanem, mint egyedülállóan igényesen korongozó művész válik tárgyalkotóvá, majd kialakítja azt a korongozásra épített, téri elemeket felébe metsző gömb- és cső struktúrát, melynek alkalmazásával tehát forgásfelületekkel dolgozik, s mely lehetővé teszi nagyméretű murális, az építészeti környezetalakításban döntő szerepet vállaló művek megvalósítását, melyben legfontosabb alkotótársává a zalaegerszegi *Szerdahelyi Károly* építész lesz.

Ugyan Németh János benne van a magyar kerámia vérkeringésében, de ugyanakkor bizonyos értelemben távol is marad attól. Nem az európai művészeti folyamatok technikát és szemléletet egyaránt *kívülről* megújító magatartása áll közel hozzá, hanem saját lokális közegében folyamatosan a *belülről* megújuló művész példájává és meghatározó – ha fogalmazhatunk így – mintájává válik.

1969-es, budapesti, Derkovits Teremben megrendezett egyéni kiállítása katalógusában, nagyon karakteresen így ír. „Vallom és hiszem, hogy munkásságom éltető ereje a magyar nép kerámiaművészete. Ehhez szeretném hozzátenni a magam üzenetét.” *László Gyula*, e kiállítás megnyitója (aki már nagy rokonszenvvel volt tehát diplomavédésének bírálója tíz évvel korábban), talán éppen e mondatra reflektálva, így beszélt: „Van a magyar népművészetben folytatni való. Németh János jól választott, amikor belső hangjára figyelve ezt tűzte ki művészelete céljával.”

9.

László Gyula fogalmazása különösen akkor válik feltűnővé, ha Németh János művészetének szellemiségét, karakterét *összefüggésbe* hozzuk tehát a népi kultúra, a népművészet iránt folyamatosan fokozódó társadalmi/közösségi érdeklődéssel, a táncház mozgalom létrejöttével, az organikus magyar építészeti iskola létrejöttével, a népi kézművesség újjászületésével, ha összefüggésbe hozzuk azzal a folyamattal, amely a

hetvenes évektől a városban élő értelmiségi közgondolkozást is egyre erőteljesebben áthatotta. Németh János művészetében ezt a viszonyrendszert, ezeket a párhuzamosságokat még a maga teljességében nem láthatjuk feldolgozottnak, de a jelenségek egymásmellettsége, szimultaneitása ezt az összefüggérendszeret kiemelik a hipotézisek sorából és a valós művészeti jelenségek tényei közé helyezik. Hogy mire célzok, arra vonatkozóan hadd idézzek egy szinte mitikussá fokozódott *Illyés Gyula* tanulmányból, amelynek kis könyvben is kiadott első változatát a hetvenes évek közepén visszavonták a könyvesboltokból (*Hattyúdal ébresztés vagy lehet-e a népnek művészete?*). Illyés az írást válaszként írta meg egy Unesco folyóirat számára, s amely kérdés úgy szólt, hogy mondja el a véleményét a néphagyományokkal közvetlenül kapcsolatos irodalomról. Illyés Gyula rendkívül szuggesztív írásában a népművészet, mint *a művészet gyökérszete* koncepciót követve, s a világ és a magyar művészet, népművészet jelenségeire figyelve (s ne felejtjük el, mindezt Németh János művészete kapcsán idézem!) többek között így ír: „Idevág a valóban meglepő (bár nem mai) fölfedezés, amely a népdal legeredendőbb költői eszközeit a szürrealizmusnak tulajdonított – már legmeggyőzőbben az általa tudatosított – költői stílustörekvéseivel rokonítja.” S ha ez még nem eléggé konkrét, egyik összegző megállapítása, melyet kora „felfedezésének” tekint, így szól: „Nem kisebb újdonság történt ugyanis, mint annak elkerülhetetlen fölismerése, hogy a népművészet szépségeszménye azonos a magas művészetek szépségeszményével.” Egy másik lehetséges megközelítésre erőteljes argumentum, ha idézünk *Müller Tibor* 1988-ban *Csoóri Sándorral* készített interjújából, amelyben a költő a következőként nyilatkozott: „... a népművészet ugyancsak történelmi jelenség: a történelemből kimaradók mesterműve. Nem egzotikum, hanem az egyetemes emberi kultúra része. Éppen ezért, ha a XX. századba eljutó parasztság le is mondott róla, semmi okunk, hogy maga a nemzet is lemondjon. Még világosabban fogalmazva: ha eddig parasztságunk őrizte egyedül a századokon átnyúló hagyományt, a mostani időktől kezdve az értelmiségieknek kell átvállalniuk ezt a földadatot.” Csoóri kifejti, hogy a tegnapiak mondott népköltészet legalább annyira nyúl előre, mint a múlt felé, s érintkezik a XX. század legmodernebb törekvéseivel, a szimbolizmussal, a szürrealizmussal, az expresszionizmussal, sőt – mint állítja – az abszurdal is. Majd így folytatja: „Talán nem leszek szerénytelen, ha megemlítem, hogy a népköltészettről, a népi kultúráról s a modern művészetekkel való kapcsolatukról szóló írásaim nagymértékben hozzájárultak a hatvanas-hetvenes években kibontakozó ’népművészeti reneszánsz’ elindulásához.” Nos, itt érhetjük tetten (még az évszámokat tekintve is!), hogy tehát Németh János művészete sem annyira saját művészeti ága folyamataival talál rokonságot, hanem az ezekben az években a magyar szellemi, kulturális, művészeti életben egyre erőteljesebben érzékelhető irodalmi, zenei, építészeti, táncművészeti folyamatokkal, teljesítményekkel, melyek szellemi hátteréről idéztük Illyés Gyulát és Csoóri Sándort. Ehhez illeszkednek szervesen Kő Pál szobrászművész, Németh János régi tisztelője, barátja sorai: „Olyan kondíciók éltették Németh Jánost, hogy mindenki, aki számított, a barátja volt, a magyar értelmiség színe-java. Furcsa világ volt. A kitelepítettek, kisemmizettek,

osztályidegenek, dupla X-esek világa. Ők voltak többségben. A magyar művészet alapja a népművészet. Igazán többször is bebizonyosodott, hogy a nagy mesterek mindig visszanyúltak a gyökerekhez. A zenében sorolhatnánk a legismertebbeket: Vikár Bélát, Kodály Zoltánt, Bartók Bélát, Kallós Zoltánt, de a Halmos(Béla) – Sebő(Ferenc) párost is, Vargyas Lajost, Erdélyi Zsuzsannát vagy Berecz Andrást, Sebestyén Mártát.” Mindehhez szervesen tartozik hozzá az a művészetértékelési szempont, miszerint fontos-e, hogy a művészetnek legyen egyfajta *nemzeti jellege*, karaktere, szellemisége vagy ez már kikerült az esztétikai, műértékelési toposzok közül? A kérdésre pontos választ nem tudunk adni (tudjuk, hogy a jelenkor művészetének meghatározó gondolkozásmódja: a multikulturalitás és a posztmodern eszme rendszere ezt a szempontot már végképp igyekszik kiiktatni nézőpontjából és praxisából), de például Nagy László költészete értékelése kapcsán Vasy Géza jogosan állapítja meg: „A nemzeti jelleg a műalkotás tartalmában s formájában egyaránt érvényesül. Megnyilvánulása részben objektív, részben szubjektív eredetű. Objektív, mert az író kénytelen legalább bizonyos mértékben egy konkrét nép valóságos életét bemutatni, s ebben megjelenik a népnek nemcsak a jelene, de történelme is, kulturális örökségének egy része ott van a háttérben...” Nos, ha ezt az irodalomra, nevezetesen Nagy László költészetére vonatkoztatott gondolatot kiemeljük annak irodalmi kontextusából, akkor nyugodtan alkalmazhatjuk Németh János művészetének megítélésekor is. Egy pillanatig sem kétséges, hogy Németh János művészetében a nemzeti jelleg erősen determináló hatású, de ez nem zártaságot, hanem éppen nyitottságot jelez, épp az előzőekben idézett vélemények szellemében. Ma már pontosan látjuk, hogy a hetvenes években jelentős szakemberektől kapott Németh János-kritikák nem jó értékelési viszonylatrendszerbe helyezték művészetét. Németh János művészetét nem az európai és világ trendek igényeihez és jelenségeihez kell „mérni” (ezt semmiképpen nem!), hanem saját belső önfejlődése minőségi lépcsőjéhez, a kulturális örökségre építkezéshez, a nép művészetének újjáteremtési szándékaihoz, egy sajátos nemzeti jelleg újra felfedezéséhez. Nem kétséges, hogy művészetének íve ezzel az ars poeticával formailag eltávolodott volt mesterei (Gádor és Borsos), valamint jelentős és szintén iskolaterepítő – említett – kortársai kerámiaművészetének felfogásától, de ezzel tudott eredetivé válni, ezzel tudott tradíciót megújítani tudóvá válni, ezzel lett egyéni, olyan művészi világgal, amely csak az övé, amely őszinte és belülről determinált. Mindehhez feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy a magyar kulturális örökség, néphagyomány autonóm művészetben történő valamiféle folytatódásának karakteres korjellemzője az irónia, a gúny, illetve az eredeti források ellenkezőjére váltása, amely lehetőséget ad egy szkeptikus nemzeti önkép kialakítására. Ez a művészi alapállás népszerű. Határozottan kell azonban rögzítenünk, hogy Németh János művészetében ugyan nagyon is tartalmi szubsztancia a humor, az irónia, sőt a gúny is, mégis művészetének eszmeisége és praxisa alapvetően szemben áll az imént felvázolt művészi nézőpontokkal. Művészetének nem rombolni kíván ideákat, hanem teremteni, nem félretenni akarja a múltat, hanem azt épp *jövőképző* tényezőnek tekinti...

10.

Szintén eltérő minőségük és főleg funkciójuk alapján külön csoportot képeznek *nagyobb méretű* domborművei, melyek mindegyike köztéren nyert elhelyezést és köztéri műalkotásként is született meg (csak példaként: *Halász emlékmű, Vonyarcvashegy, Szala megyei koronaőrző, Zalaegerszeg, Szent Rókus dombormű, Zalaegerszeg*).

És végül teljesen szuverén műalkotások sorát jelzik *nagyméretű*, jellemzően szabad térbe elhelyezett *kerámia falai, reliefs*, melyek teljesen *egyedülálló* műtípusai a kortárs magyar képzőművészetnek, építészetnek, környezet alakításnak. Köztéri plasztikák, végső soron tér plasztikák, melyek azonban, főnézetük miatt domborműves megoldásoknak tekinthetők. Minden esetben precíz építészeti tervezéssel társul a szobrászi munka, melyek sorából például kiemelhető az 1981-ben elkészült nagykanizsai térfal, ahol is a három horizontális nagyméretű dombormű mintegy kazettákba foglalva jelenik meg a téren (*Évszakok*). Külön figyelemreméltó, hogy a művész már egészen fiatal alkotóként is milyen nagyszabású feladatokat oldott meg. Például 1970-ben, 36 évesen, amikor Harkányfürdő számára elkészítette *Az ördögszántotta hegy legendája* című, baranyai népmese témájára épülő színes agyagmázás, samott domborművet, összesen 35 négyzetméter méretben. 1971-ben újabb mű születetett, a zalaegerszegi uszoda belső terébe került nagyméretű domborművel (24,5 négyzetméter, vitalitással, mitológiai utalásokkal telt, erotikus asszociációkat is keltő dinamikus mű), majd 1973-ban, amikor még nem volt negyven éves, az öt méter hosszú és 130 cm magas *Göcsej* kompozíciójával. Az érett és művészetében kimerült Németh János nagyszabású munkája *A török elleni küzdelem emlékműve* (2001), amely Zalaegerszegen valósult meg. A két dombormű kompozíció között egy népi szakralitást mutató oszlopkompozíció új elem Németh János művészetében, amely tetején keresztel záródik. S kiemelkedő munkája a Százhalombattára került *Díszkút a csodaszarvas legendával* (szintén 2001), amely egy nagyméretű, dús motívum együttesű domborműves kerámiafal (nyolc méter hosszúságú és 120 cm magas!), s az elé tervezett víztükör felülettel, háttérben a Makovecz Imre által tervezett templommal egy nagyszabású, komplex szakrális szabad teret valósít meg, Isten szabad ege alatt.

11.

Természetesen Németh János életében fontosak voltak a kiállítások, melyekről már szó esett, s melyek nem csak mindig alaposan és gondosan válogatott kollekciójokkal, de megnyitó személyeik jelességével is kitűntek. Amikor hosszú előkészületek után végre, a zalaegerszegi Göcseji Múzeum historikus boltozatos terében létrejött állandó kiállítása (2009), amikor tagja lett a *Magyar Művészeti Akadémiának* (2013), amikor Kossuth-díjban részesült, Zala megye díszpolgára, valamint a *Nemzet Művésze* lett, amikor is betöltötte 80. életévét, jogosan jött el az ideje egy újabb Vigadó-beli kiállításnak, melyet a megújult patinás épület egyik új terében 2016 januárjában lehetett megnyitni. A sűrű és súlyos kiállítási anyag Németh János életművének esszenciáját tudta közönség elé tárni. A kiállítás megnyitására *Kő Pál* Kossuth-díjas szobrászművész, régi tisztelőjét és barátját kérte fel, aki – többek között – így beszélt: „Németh

Jánosról sokan írtak és mindenki dicsérte. Dicsérni is kellett, mert annyira egyértelmű, amit Ő gondol, készít, mintáz, gyurkál, teremt. Butéliák, korsók, csuprok, csöcsös cserépkorsók, kancsók, kelyhek, aratókorsó, amiben nem melegszik fél a víz, s jólesik meghúzni aratáskor.

Juhász Ferenc írja: Akár a föld. Mert Németh János akár a föld. Mert a földben minden ott van. Minden élet és minden halál.”

12.

Ennek az írásnak nincs hitelesebb befejezése, mint Németh János gondolatait idézni: „Sosem akartam más lenni, mint amire az égiek rendelték. Születtem kis takaros házban, gyönyörű tájban. Éltem a gyermekkort tisztalelkű emberek körében, ölében. ... A nagyapám szigorát, kötényének agyag szagát ma is érzem. Anyai nagyapám hajója, a Mária Terézia messzi vizekre visz álmaimban. Hová is mehettem volna? Igen, mehettem volna, de nem vágytam. Maradtam a dombok ölében, erdők, szőlők tövében, szép Zalában. Az agyag álmában, vágyaim hajójában. A napfény után, ha jön a sötét vihar, hogy állok helyt? Ha a tornyosuló hullámok próbáltak elsodorni, kezembe vettem egy agyagrögöt és látszott a lelkem nyoma. Kiléptem hát az útra és börtörkállok. Integtetnek felém az álmok, de ébren vagyok, Göcsejben járok” (levélrészlet, 2017).

Budapest, 2018. november

FORRÁSOK:

- A magyar kerámiaművészet I., alkotók, adatok 1945–1998 (Magyar Keramikusok Társasága – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest, 1999)
- Borsos Miklós: Visszanéztem félutamból (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971)
- Csoóri Sándor: Nappali hold (Püski Budapest, 1991)
- Horváth György: Gádor István (Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, Mai magyar Művészet, 1971)
- Illyés Gyula: Hattyúdál ébreszt vagy lehet-e a népnek művészete (Magvető – Gyorsuló idő, 1976)
- Katona Imre: Gorka Géza (Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Mai Magyar Művészet, 1972)
- Katona Imre: Németh János (Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Mai Magyar Művészet, 1975)
- Kő Pál: Csillagbojtár (Magyar Napló Kiadó, 2010)
- Németh János: Gyökerek, Gondolatok családról, mesterségről, művészetről (Zalaegerszeg, 2002)
- Tüskés Tibor: Műteremben (Jelenkor, Pécs, 1978)
- Vasy Géza: Nagy László tanulmányok (Mikszáth Kiadó, 1993)



SZAKOLCZAY LAJOS

Egy életmű oszlopa

NYOLCVANÖT SZÓ NÉMETH JÁNOS MŰVEIRŐL

szép
elegáns
nagyvonalú
tébolyító
lenyűgöző
értékes
sugalló
formás
döbbenetes
valódi

hihetetlen
tanító
magával ragadó
tüneményes
szívbéli
szórakoztató
elgondolkodtató
esztétikus
gömbölyded
viharzó

mennyei
bibliai
életes
misztikus
robbanó
szexis
telt
halas
tányéros
korbácsos

üdvözítő
vidító
boros
süveges
alázatos
keresztes
makkos
angyalos
ördögös
jézusos

virágos
leveles
tövises
kardos
gyógyító
bűnbánó
hites
magyaros
szókimondó
áhítatos

fénylő
tükröző
emberi
törvénytudó
törvénytisztelő
ledér
ösztönző
gyámolító
serkentő
erősítő

fényes
engesztelő
megrovó
megbánó
kitárulkozó
beszélő
énekelő
telitalálatos
káprázatos
földerítő

aranyos
derék
összefogott
huncut
szüretes
hordós
golgotás
sűrítő
emlékezetes
fölborzoló

robajló
krisztusos
zalai
magyar
európai

Jancsikám!
Őrizd meg a hitedet és a
munkakedvedet!
Isten éltesen sokáig!



P É N T E K I M R E

A szép formájú korsók erőt adnak

BESZÉLGETÉS A 85 ÉVES NÉMETH JÁNOS
KOSSUTH-DÍJAS KERAMIKUS MŰVÉSSZEL

Vannak vidéken élő művészek, aki az évtizedek alatt sajátos kultikus helyet alakítottak ki műtermükben. Németh János is ezek közé tartozik. A hetvenes években épült művészház – részben a város, részben a Művészeti Alap tulajdona – Zalaegerszegen, a Páter dombon áll. A földszinti műterem tágas ablakain betekintve látni az agyagfigurák kedélyes, zsúfolt társaságát – figurális korsókat, mókás állatokat, görög faunokat, a magyar mitológia és motívumkészlet variánsait, relief-vázlatokat, jellegzetes paraszt alakokat, rendkívül szép, kifejező korpuszokat, a népi fazekasság és az európai kiműveltség stílusában. Németh János legjelentősebb művei állandó kiállításán láthatóak, de országsszerte felbukkannak kerámia-domborművei, szobrai, falakra készült, nagyméretű díszítő kompozíciói. Évtizedek szorgos és minőségi munkája alapján beválasztották az MMA tagjai sorába. 2014-ben megkapta a Kossuth-díjat és a Nemzeti Művészeti Akadémia díját. 2016-ban nagy, átfogó kiállítást rendezett a Vigadóban, amelyhez színvonalas katalógus járult. S most újabb, nagyobb méretű munkákra kérték fel, azok vázlatai készülnek rajzasztalán. Aktivitását jelzi, hogy *Szent Márton és a sárkány* című kétméteres kompozícióját tavaly tavasszal avatták fel a zalaegerszegi Megyei Rendőrkapitányság bejáratánál. Az év végén ismét felöltötte agyagfoltos, elnyűtt munkaköpenyét, hogy a mintázóasztal fölé görnyedve, újabb munkák szülessenek.

Azért a szünetben arra is szakítottunk időt, hogy visszatekintsünk pályája elejére, fordulóira, állomásaira.

– *Mivel kezdhethetnénk ezt az emlékidézést?*

– „Csinálja az ember, ahogy tudja, a maga gusztusa szerint.”

Ezt a mondatot mesterember nagyapám, Németh Gábor mondta Malonyai Dezső néprajzkutatónak, amikor azt kérdezte, milyen gondolatok alapján készülnek a csempék, a kályhák műhelyében. Amit ő csinál, abban benne van a mesterség szeretete, az ő lelke szerint. Ilyen lehetett már a középkor mesterembere is, akinek a munkáját ma művészetként tiszteljük. Aki a mesterségét jól ismerve, a tanulságokat, tapasztalatokat összegezve dolgozott, a legjobb tudása szerint.

Ha az utak, mezők kőkeresztjeit vagy a jáki templom apostolszobraikat nézegetjük, ráébredünk arra, hogy bár évszázadok teltek el, mégis milyen sok a lelki rokonság az elődökkel. Divatáramlatok rakódtak egymásra. De vajon hol találjuk a legtisztább formai értékeket? Az ősi kultúrákban és az ún. primitív művészetben. Így mondják,

de ezt én a legmagasabb rendűnek tartom, amelyet nem a rafinéria, hanem a belső intuíció, a lélek hoz létre. Ez a művészet nem világmegváltó, hanem igaz. Más. De ne is mondjuk művészetnek, hanem mesterségbeli tevékenységnek, mely az embert szolgálja és környezetét gazdagítja. Ezt láttam a szülői házban, és el kellett telni a gyerekkortól a felnőtté válásig sok évnél, hogy érezzem, ezen az úton kell elindulnom. Ezek a gyökerek.

Lajos nagybátyám fazekasműhelyében már gyerekként is csodáltam a korongon készülő, nagy hasú formákat. Még nem tudtam igazán, de valamit éreztem, valami odavonzott. Talán a gömbformák szépsége, ami a lakodalmas fazékban, a permetvizes korsóban vagy a bográcsban is benne volt. Már tudom, hogy ez vonz, ha múzeumokban bolyongva ránézek egy etruszk vagy korai görög edényre. Hiszen olyanok, akár a mi abrincos, szalagdíszes tárolóedényeink vagy korsóink. A mesterek nem ismerték egymást, de lelküknek üzenete jelen van századunk műhelyeiben is. Vesztés lenne e fölött szemet hunyni. Velük kell élnem, és amit sugallnak, tovább éltetni korom igénye szerint, annak javára. Ez hitvallásom és elkötelezettségem, amelyre a gyökereim és ez a kis ország is kötelez, ahol születtem. Pannóniában, a Duna–Tisza között, a Tiszántúlon, de akár e széles, régi hazában is annyi érték van, mint bárhol másutt a világban. Az itt élő emberek szépségvágyból született művészete, a népművészet egyetemes értéke. Ezeket felismerve, európaiként így maradhatunk magyarnak.

– *Mesélj egy kicsit a családi körülményekről, amelyek a kezdetet jelentették...*

– A házban, ahol felnőttem, családtagokként éltek egymás mellett Németh Gábor, a nagyapám és fiai Gábor, János kályhás és Lajos, a fazekas, a segédek és az inasok. Az agyagszagú műhelyben jókedvű munka folyt. Az égetőkemencében, ha ropogott a tűz, körülötte üldögéltek szomszédok, barátok. Nagy mesélőkedvvel folyt a szó. Tátott szájjal figyeltem. Ez volt a mesekönyvem. Ha visszagondolok, nem véletlen, hogy azt a mesterséget választottam, ahol az agyagot formálni lehet. Biztos vagyok benne, hogy a művészi kifejezés nem lehet őszinte, ha nincs összefüggésben az alkotó vagy mester lelki alkatával. Én nem tudok szabadulni az öröklött formáktól, ezért megújítva szeretném azokhoz hozzátenni a magam üzenetét.

– *Vonzalmad az agyaghoz érthető. De mondhatnál erről részleteket is.*

– Amikor gyermekkoromban álltam a korongozó mellett és bámultam a születő edényeket, felmerült bennem a kérdés: milyen föld az, amit így lehet hasítani, nyújtani, és levenni a korongról. Honnan hozzák? Egyszer aztán, mikor kiürült az agyaggödör, kimentünk Lajos bátyámmal – ahogy mondta – Göcsejbe. A csonkahegyháti bánya egy lemetszett domboldal volt, ahol nem a sárga, homokos föld, hanem a kékeszürke agyag csillogott a nyári zivatar utáni napsütésben. Ez a göcseji kincsesbánya – mondta. Attól fogva ez a hely volt számomra a legértékesebb. A legmagasabb tetőről letekintve, az észak-déli irányú, hömpölygő dombvonulatokat, a mi hegyeinket, ebből

az agyagból képzeltem el. De kik azok, akik ebből dolgoztak? Fazekasok vagy szántóvető emberek, akiknek gyümölcsösei és állatai is vannak. Ezek is, azok is. Tavasztól őszig jobbára a földet művelték vagy a domboldalra telepített szőlőkben dolgoztak. Aztán, ha beállt a késő őszi idő, éjjel-nappal forgott a korong, készültek a népek számára szükséges edények, amelyeket tavasszal kocsira raktak, és hosszú utakat megtevé vásárolni jártak. Ezek az utak, vásári forgatagok voltak gyermekkorom legszebb emlékei.

– Többször is céloztál arra, hogy az archaikus művészet formanyelve átfogja a világot. Az ősi anyag, az ősi mozdulatok összekötnek bennünket.

– A fazekasok a szó igazi értelmében „földművesek” voltak. Csupa lélek és szeretet jellemezte a munkájukat. Nagyon büszkék voltak szép formájú darabjaikra. Ha visszagondolok, talán ezek voltak az első szoborálmaim, melyek az égetett cserép hangján szólították meg az embert. Göcsej, Hetés, Őrség – közös lélek és gondolkodás. Egyszerűség. Itt nem volt igény a cifra díszítésre. Nagyméretű, szép formájú tárolóedények kerültek ki a mesterek keze alól, méretük akár a nyolcvan centit is elérte. A kertek alján a boglyakemencék jelezték a műhelyt. Őrségben oldalkorongot, Göcsejben középkorongot használtak. Az itteni emberek az élet szükségleteinek tárgyait maguk állították elő, munkaeszközeiket elkészítették, a házat megépítették, bútorokkal, szöttesekkel berendezték. Kézművesek voltak, akik nem csak termeltek, de alkottak is. A technikai civilizáció korában máig tanulságul szolgál az így született népművészet, amelyet mindig forrásnak tekinttem. Nem csak a magyar, de Afrika, Óceánia művészete is vonzott, hiszen egymástól távol élő népek alkotásai közös vonásokat mutatnak. Rokon lehet a gondolkodásmód, a látvány kifejezése, a lényeg megragadása, az arányok, a komponálás, a felület ornamentális kitöltése. A természettel szoros kapcsolatban élő ember lelkéből alkotás közben elemi erővel tör ki az érzelem, határozottan alakítja mondandóját. Vagyis nem az utánzás vagy taníttatás által, de lelkéből, ösztönösen, határozottan formálja meg azt is, amit anatómiailag nem ismer. Az elkészült mű természetes kapcsolatteremtő ereje nagy. Akár a népdal, tiszta forrás. Számomra ez a jelenség meghatározó művészi érték.

– Nevezhetjük ezt formának is?

Szerintem igen. A korai indulás időszakában, bár megkapó szépségű és erejű Mezopotámia és a korai középkor világa, nem annyira a tiszta forma, hanem a dekorativitás, a mesélő játékoság és az arányok változtatása, a színek, a mázak hatása kápráztatott el. A mázakat, festett kerámiákat régóta ismertem, a gyermekkor emlékeként. Szerettem a habán kerámiát és a fazekasmesterek kis figuráit, amelyek a vidéki, falusi élet jellegzetes alakjait ábrázolták. Ezeket a szabadtüzi kemencék kissé redukációs égetése tett széppé (pl. Birmayer vagy a szlovák Kostka munkáit).

Érdekelt a bábfigurák játékosága, színessége. A diplomamunkámon érződik ez, amikor egy borpince cégért kaptam feladatul. A Hány Jánost választottam. Ez a vidéki szájhős egy toporzékoló lovon ül. A ló kisebb, mint a főalak, akár a népmesék juhásza a számaron. Egyszerűsítettem, ahogy a tükrösökön vagy a szelencéken lévő alakokon látni, de természetesen az agyag törvényszerűségei szerint. A test, a lábak csőszerűbbek, zömökebbek. Összefogott és egyszerű formailag a szobor, ezért a színes mázak kiemelik a részletformákat. Konzolra került az elkészült mű, amelyet egy francia maszk és szőlőindák díszítenek.

Olyan szobrokat szerettem volna formálni, amelyek csak keramikus keze által születhetnek. Visszatértem a legegyszerűbb agyagszobrokhoz, az ősi istenekhez, Vé-nuszokhoz, a cserép hangját érezve, a formák tisztaságát tanulmányozva, és nem utolsó sorban a fazekasság tanulságaihoz. Nem a szobrászatot akartam imitálni, hanem a korong eszközével akartam kifejezni mondanivalómat. Amikor a szobor formái készülnek, már tudom, hogy melyik hová kerül, aszerint készítem a darabokat. Természetes, a korongozás adta leegyszerűsítés ez, ahol a gömbformák varázslatos szépsége, feszültsége az uralkodó. Ezekben az elemekben tovább él a fazekasság megformált tárgyainak a kultúrája.

– *Mi mozgatót tanulmányaid közben?*

– A mesterséget tanulni lehet, de igazán megtanulni talán soha. Mindig újabb kérdések jelentkeznek. A tanulságokat a magunk arculatára alakíthatjuk, de az anyag, a matéria tulajdonságait nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ugyanígy a formálás eddigi művészi eredményeit sem. Ez a mi abc-nk, amiből szavakat, mondatokat alakíthatunk, hogy a kor emberéhez szóljunk.

Hogyan? Ez volt a kérdés, amikor agyagszobrokat, domborműveket kezdtem csinálni. A keramikusnál az agyag alapanyag, ami meghatározza a végső formát. A szobrász a szobrot megmintázza, de aztán átteszi gipszbe, kőbe vagy bronzba, tehát ott az agyag segédanyag. Én nem festett agyagból készült szobrokat akartam csinálni, hanem agyagszobrokat, ami magában hordozza az égetett agyag, a cserép minden jellemzőjét.

Bármilyen művészi értéket sugároznak pl. a Robbia-család agyagból készített szobrai, ahol a mintázás tökéletessége, a virágfüzerek megkapó szépsége lenyűgöző, mégis csak fedőmázakkal festett, színes szobrok, amelyek matériájukat nem érzékel-tetik.

Olyan szobrokat szerettem volna formálni, amelyek csak keramikus keze által születhetnek. Nem a szobrászatot akartam imitálni, hanem a korong eszközével akartam kifejezni mondanivalómat. A szobrok elemei lehetnek kubusok, vagyis gömbök, csövek, geometrikus formák, amelyeket össze lehet építeni szoborrá. Tehát nem mintázni, hanem leegyszerűsíteni kell. Ebben van segítségemre a fazekaskorong.

– *Mikor jutottál el a korongozó használatával, ezekhez az alapvető műveletekhez és formákhoz tanulmányaid során?*

– 1959-ben készült az első ilyen szobrom, a Vörös kakas. A formák alakításával, az ujjam nyomatát is bennhagyva alakítottam a darabokat. Ez már újítás volt a korábbiakhoz viszonyítva, bár azok zárt, egyszerű formákból készültek. A szobor dinamikus, kifejező és erőteljes lett. A hajnalt rikoltó kakasnál fel sem tűnt, hogy a lábak vaskos csövek, minden együtt élt és ez már nem csak figura, hanem agyagszobor. A vörös és fekete lepedékes máz ebben az esetben jól segítette a plasztikát és a mondanivalót.

– *Egyike vagy azon keramikusoknak, akiknek van érzéke a monumentális formákhoz, épületplasztikákhoz? Hogyan alakult ez ki?*

– Voltak sikertelen kísérleteim is ezen a téren. De az újítás vágya kimunkálta műhelyemben a megfelelő technikát. A hatvanas évek végén megbízást kaptam a harkányfürdői domborműre. Ez legalább harminc négyzetmétert jelentett. A téma egy népmese, a hőforrás keletkezésének története. A fürdő végfalára került, elég nagy távlatból lehetett már látni, ezért magas plasztikát kellett csinálnom. Domborművet, ilyen méretűt még nem készítettem korongozással. Felvetődött a gondolat, ha körplasztikát lehet csinálni agyag kúbusokból, miért ne lehetne domborművet is azok félmetszeteiből? Így elkészült az első ilyen munka, amelyet aztán sok más követett. Kialakult egy jellegzetes korongozott elemekből felépített dombormű stílus, amit már teljes egészében a magam újításának tekinthetek. Előnye a magas plasztika. Az alapsíkra épített és a forgáselemek, testek metszeteiből felrakott dombormű erőteljes és improvizatív jellegű. Vagyis a felrakással dől el igazán a formák egymáshoz való viszonya, a kompozíció. Nincs előre pontosan kitervelt felület. A munka, a végeredmény eleven és friss az első kézjegyekkel, amely úgy készül el, hogy nincs negatív. Igaz, ezért nagy pontosságot és elővigyázatosságot igényel a befejezésig. Azóta ez a műfaj több életes műben jutott kifejezésre, nem csak itthon, külföldön is.

– *Már ekkor eldőlt, hogy maradsz a színes felületnél, vagy más megoldást keresel?*

– Sokat foglalkoztatott, hogy színesek lehetnek-e a szobrok, vajon nem ártnak-e a plasztikának, ha elmondtam már azzal mindent vagy majdnem mindent. Keramikus vagyok, a tűz és cserép embere. Azt mondom, igen. Színesek lehetnek, de tarkák nem. A színes hatást az agyagmázakkal érem el, bedörzsölve az agyagba, az umbriai, az égetett sienai, a fekete, a kobalt, a réz oxidjainak összehangolt színeivel, a hőfok és az égetés oxidációs vagy redukciós hatásával. A jó szín olyan, akár egy ezeréves patina, segíti a szobrot.

– Eddig jobbára a technikai kérdésekkel foglalkoztunk. A főiskolán te Borsos Miklós és Gádor István tanítványaként elsőrangúan elsajátítottad a mesterséget, mondhatni: művészi fokon. Mi lett ennek a „következménye”?

– Hát, egy éves ösztöndíj a Főiskolán. Aztán a kezdetek annyiban jól alakultak, hogy állást kaptam a zalaegerszegi cserépkályha gyárban. A körülmények azért nem voltak annyira jók. Sokszor elgondolkodom, az én pályám is a gyárban kezdődött. Jó tíz évem ment rá arra, hogy a gyári feladatokat teljesítettem. De közben ki kellett alakítanom a saját művészi profilomat is. Első műhelyemet – a kályhagyárral szembeni irodát – a helyi vezetőknek köszönhetem. Közben születtek az itt még nem gyártott csempék, falburkoló idomok és más, ipari jellegű gyártmányok. Ezek felügyelete hozzám tartozott. Nekem e téren is helyt kellett állnom. Sok új csempét terveztem, amelyeket vagy húsz évig gyártottak, kályhacsempéként vagy fűtőtest burkolatként.

Később, 1968-ban, az új mechanizmus bevezetése után, gyárunk az épülő szállodáknak készített egyedi gyártású díszkerámiát.

Szerencsémre felfigyeltek a hatvanas évek közepén készült kályhacsempe nagyságú munkáimra, mint a *Filozófusok*, *Don Quijote*, *Sárkányölő*, és ezek nyomán megkaptam első nagyméretű térfal plasztikámat, a harkányi fürdőbe, *Az ördög szántotta hegy* címmel, Pákolitz István meséje nyomán. 1968-at írtunk ekkor. Miután megkaptam a harkányi munkát, elhagytam az üzemet. Ez a munka már teljes embert kívánt. Tudtam dolgozni első, valódi műtermes lakásunkban, melyet a városi tanácstól kaptam. Jól sikerült Baranya megyei munkámért tekintélyes összeget kaptam, indulásomhoz megteremtődött a megfelelő háttér. S már azon morfondíroztam, mi lesz a következő megbízás.

– Persze, ez a köztéri siker nem akadályozott meg abban, hogy továbbra is készítsed remek kisplasztikáidat...

– Való igaz. Az első Országos Kerámia Biennálén díjat nyertek a munkáim, egykori mesterem, Gádor István is biztatott. László Gyula sem feledkezett meg rólam. Ő nyitotta meg 1969-ben a Képcsarnok Derkovits Termében rendezett kiállításomat. A megbecsülés mellett azért akadtak „kritikai hangok” is. Sokan nem nézték jó szemmel erős kötődésemet a népművészethez. De akkor még ennek nem tulajdonítottam nagy jelentőséget.

– *Ami hiányzott: a kitekintés...*

– Hát igen. Egy magyar származású olasz festőnek köszönhetem, hogy hetvenes években bejártam Olaszországot, és élőben láthattam a művészettörténet remekeit. De más lehetőségek is nyíltak. 1971-ben másodszor voltak munkáim a faenzai biennálén. S második megnyitóján magam is ott lehettem.

Az 1973-as Göcseji Múzeum-beli kiállításom után, 1976-ban jött el a nagy lehetőség: a Műcsarnok három termében rendezhettem kiállítást. Borsos Miklóst, mesteremet kértem fel a megnyitóra. Végignézte a termeket, és csak annyit mondott: fiam, szívesen vállalom a megnyitót. Úgy éreztem, ez egy szakmai elismerés. Eljöttek támogatóim, pártfogóim, Gádor István, László Gyula, Keresztury Dezső és mások. A kiállításról Vadas József közölt kritikát az ÉS-ben, tulajdonképpen nem írt rosszat rólam, de a cím valami elmarasztaló jelentést sugallt, és ez maradt meg a fejekben. Én voltam „az utolsó fazekas”. Borsos Miklós azzal vigasztalt, hogy a görögök is csak fazekasok voltak. Vadas érzékelte a váltást, ha úgy veszem, figyelmeztetett. P. Szűcs Julianna is szóvá tette, miért építke a népművészetre, ez ma már nem korszerű. Azt válaszoltam, azért, mert más szívével, lelkével nem élhetek. S én tudtam: örök elkötelezettje leszek annak a törekvésnek, amit elkezdtem csiszolgatni munkáiban: felmenőim hagyatékához hozzátenni a magam üzenetét. Sajnos, idővel meglett ennek a negatív hatása, a pécsi kerámiabiennálékon már nem fogadtak olyan nagy szeretettel, mint régen. Éreztem, hogy szakmailag távolabb kerülök a centrumtól.

– Persze, voltak ellenhatások is. Mint Juhász Ferenc versprózása az Új Írásban. Az Öröm szavait kimondó művében olvasható a „föld-ember” kifejezés munkásságod egyik emb-lémájává vált.

– Megtisztelő volt ez a figyelem, amit a költő műveim iránt tanúsított. S egy másik irodalmár nevét se feledjük el, Keresztury Dezsőét. Szinte második apámként figyelte tevékenységemet, biztató szavai mindig erőt adtak a folytatáshoz. „Németh Jancsi / mindvégig / tarts ki.” – írta egyik könyvének lapjára. Ha Egerszegen megjelent, első útja rendszerint hozzám vezetett. Szinte mindig született egy-egy rögtönzés látogatásakor. Ezek egy része vendégkönyvemben ma is olvasható. Felütöm a kis gyűjtemény első lapját és megszólal:

Ki lelket lehelt az agyagba
Isten volt. Az az ember is,
ha munkáját abba nem hagyva
lelket varázsol az agyagba,
így lehet tán még Isten is.

Első találkozásunk olyan volt, mintha már láttuk volna egymást. Tudott rólam mindent. Honnan? Földijeimtől, mesteremtől, Borsos Miklóstól, akivel jó barátságban volt. Igen nagy tisztelettel közeledtem hozzá, gondolván, én csak egy göcseji keramikus vagyok, akkoriban gyártás előkészítő szakember a kályhagyárban. Mindig érdeklődve nézett körül, kommentálta, amit látott. Balatonfüredi téli tartózkodásai alkalmával sokszor meglátogattuk. Egy ilyen alkalom után küldött levelében kockás füzetlapra írt vers volt. Ez a megtiszteltetés könnyet csalt a szemembe. Szorongva, betűzve olvastam el. Vajon meg tudok-e felelni a nagy bizalomnak, szeretetnek, ami a sorokból áradt.

*Németh Jánosnak
(Részlet)*

...

A térben kínálkoztak a falak,
hívott a nagy forma, az önmagában
megnyugvó mű, a művészi alak,
mely mozdulatlanságából kiszárnyal,
és olyan ép marad széthullva is,
mint a remekre koptatott kavics.

A tér a tiéd. De vele be ne érd!
Ne hagyd kővé dermedni ifjúságod!
Hogy növény lehetsz, ne add semmiért:
nevelj lombot, erősíts törzset, ágat;
hazai földben vesd meg gyökered,
s hagyd benned játszani a gyereket!

Ez lett a másik breviáriumom, ami egész életemre kötelez. 2014-ben egykori szülőházán egy nagy méretű relieffel tisztelgettem emléke előtt.

– Ahogy láttuk, azért a nyolcvanas-kilencvenes években kaptál egy-két szép megrendelést, többek közt külföldön.

– Valóban, azért a szakmai, pályázati elismerések mindig megtaláltak. 1981-ben Új-Delhiben a magyar követségre került 3 méteres *Pásztor* című alkotásom. 1990-ben Canberrában Népművészet címmel tudtam felépíteni egy nagyobb kompozícióm. S itthon is kaptam szép megbízásokat. Szülővárosomban is. Egyik legtetszetősebb munkám a százhalombattai díszkút, Makovecz Imre temploma előterében, 2000-ben. Itt barátomnak, építész kollégámnak, Szerdahelyi Károlynak is fel volt adva a lecke, úgy helyezze el a reliefet, hogy ne zavarja a templom látványát. A *Csodaszarvas legendája* című kompozícióm kissé nyomottan 10 méter hosszban nyúlik el, középen az ívó szarvas, balra az alvó Hunor és Magor, jobbra a lovaik. A két életfa, virágmotívumok teszik mozgalmassá a felületet. Úgy érzem, a két mű szervesen illik egymáshoz, megtaláltuk az összhangot.

– Ebben az időben merült fel állandó kiállításod ötlete, terve, a zalaegerszegi múzeumba.

– Bár elég hosszú ideig húzódott az ügy, a siker egyértelmű lett. A téglafalás, boltíves két terem mintha csak arra várt volna, hogy munkáim ide kerüljenek. Boncz Barnával

rendeztük be, sajnos, aki sajnos már nincs köztünk. A 2010-es avatásra elkészült egy életmű-album, ami eddigi kiadványaimat megkoronázta. Ebben írt rólam Takáts Gyula, Juhász Ferenc, Pogány Gábor, Kostyál László, Salamon Nándor, Benedek Katalin, Péntek Imre, Koczogh Ákos, Szakolczay Lajos. Mindazok, akik szerették és becsülték művészetemet. 2013-ban az MMA tagjai sorába fogadtam.

És négy évre rá a legmagasabb művészeti díjjal, Kosuth-díjjal ismerték el pályádat. Sőt, a Nemzet Művésze címet is megkaptad.

– Mindenképpen meglepetés volt, amire nem számítottam. De alázattal fogadtam, mint akinek az élete az égetőkemence mellett telt el. Mi, keramikusok dolgozunk, előkészítjük a munkát, keressük az ideális anyagot, aztán végül minden a kemence lángjai között dől el. Ott derül ki, volt-e értelme a sok görnyedésnek, álmatlan éjszakának. Mindenesetre: bátorítást kaptam, a szakmától is, ha kacskaringókkal, jó úton jártam. 2016-ban ismét kiállíthattam a Vigadó Galériában, amely már az MMA égisze alatt működik. A megnyitón Fekete György iparművész és Kő Pál szobrászművész mondott köszöntőt. Nekem szép élmény volt visszatérni a Vigadóba, ahol 1988-ban állítottam ki utoljára.

– Mivel telnek napjaid, készülsz nekifogni nagyobb munkáknak?

– Igen, sokszor előveszem vázlataimat, félbemaradt munkáimat, és megpróbálom folytatni, befejezni őket. Készítettem egy-két díszes korsót, amiket különböző kiállításokra adtam be. A keszthelyi Pelso-ra például, amiken rendszeresen részt veszek. Munkakedvemet megtörte, hogy pár éve elhagyott hűségese társam, a feleségem. De el kell fogadnunk a jó Isten döntéseit. Próbálom összeszedni magam, és nagyobb munkákba is belevágni. Legutóbb például felvillanyozott a Zala megyei rendőrkapitány felkérése, hogy épületük bejáratánál készítsem el a rendőrség védőszentjének, Szent Györgynek a lovagi alakját. Először vonakodtam, de aztán a kapitány úr meggyőzött... De valóban, mikor is került hasonló felkérésre sor? Bizony már régen. A kétszer két méteres relief úgy érzem jól sikerült, a kompozíció mozgalmas, feszültséggel teli. Az erőteljes lovas alak ismét legyőzi a sárkányt, ahogy a mondában szerepel.

– Műhelyedben, ahol most is ülünk, számos barát, érdeklődő megfordult... Ennek nyomainak vendégkönyved is őrzi.

– Kezdem a művész barátokkal. Somogyi József több hónapot töltött itt nálunk, a Zalakerámiába járt dolgozni. Műtermemben is többször megfordult. Borsos Miklós szintén megtisztelt látogatásaival. Király Ferencet, a kiváló szobrászt Lendván ismerem meg, kalandos úton Amerikából talált haza, szülőföldjére. Diplomamunkámat László Gyula elemezte, később is jó barátságban voltunk. Takáts Gyula is eltalált ide.

Koczogh Ákos művészettörténést mindig is nagyra becsültem, gyakran volt vendégem. De megfordult itt Amerigo Tot, Sinkovits Imre, Kányádi Sándor, a fiatalabbak közül Szakolczay Lajos író-műkritikus, Bence Lajos költő és mások.

– *Mi a véleményed a maradandóságról?*

– Jó, hogy megmaradnak ezek a szép formájú korszok. Tanulhat belőle, aki agyagot vesz a kezébe. Az első, ami megfog bennük, a bővérű formák ereje. A kezdet és befejezés szépsége: a lezáró szegély, a fül feszülő íve. Együtt az egész, akár egy szép formájú szobor. Mindezt a díszítés frissessége, az agyagfonatok, szalagok, alakok puha agyagszépsége teszi teljessé. A réz-zöld máz megcsúszik a plasztikákon, beleül a mélyedésekbe, rajzolja a díszítményeket, nem rontja, segíti a formát. A szabadtűz, a redukció gazdagítja a színt.

Én magam megpróbálom nem másolni, de átmenteni a kézműves munka értékeit. Elhatároztam, hogy megcsinálom a magam „céhkorszóit”, újrafogalmazva azokat egy más műhely, más világ viszonyai között. A formák nyújtottak vagy hasasok, idézik a régebbieket. A korszok domborművein felhasználom a korongozást: a csövek, a kúpok, gömbök félmetszetei rendeződnek mondandómmá. Kedvelt mázaim a matt zöld, olivzöld, barnászörös. Csak olyan színeket használok, amelyek segítik a plasztikát. A domborművek fő témáit a mitológiában, a legendákban, a magyar monda-világban találom meg. Ha kedvelt munkáimmal foglalkozom, az engem felfrissít. Szeretem az ezzel való foglalatosságot, korszóimat simogatni, mert a tiszta forrás vizét őrzik. Már nem is használati tárgyak, hanem szép formájú szobrok, erőt adnak. Vajon kell ennél több?

– *Mit üzennél azoknak, akik ma munkáidat szemlélik?*

– Számomra minden mű, szobor, plasztika, kerámiadarab egy abc–nyelv része. Én is megpróbáltam leírni a betűimet. Ha megismerik, azok összeépítve szavakká, mondatokká állnak össze. Ha csak egy pillanatra is, elgondolkodva megállnak munkáim előtt, bízom benne, hogy megszólítják a nézőt, én pedig megnyugszom, hogy nem dolgoztam hiába, és dolgozok, amíg az égiek engedik.



Korpusz, Nagyutas, plébánia



A zalaegerszegi Mária Magdolna plébániatemplom Kálváriájának részlete



PELLE JÁNOS

Vérvád és pszichohistória

A tokaji hegyódalba felleg ül,
Dehogy nem fájt mikor majd meg hasadott,
Sojmosi szíven bánat ül,
Mikor mondta szegény Eszter: „Jaj
Istenem, meghalok.”
Hogyne ülne, mikor kedves gyermekét
Mán a zsidao magyar ruhát varratott.
Kutya zsidók a templomba megölték
Rája pedig magyar gombot rakatott,
Vesd le zsidao magyar ötözetedet
Vedd fel azt a talus köpönyegedet.
Az eszlári zsidao templom de csonka,
Mán a zsidao nem megyen a templomba
Héccer ütött bele az isten-nyila
Mert azt tuggya disznaó rőfög az ólba,
Héccer ütött belée az istennyila
Álgya Isten, ki e nótát danojja,
Ott vaót Sojmosi Eszternek nagy kinnya.
Huncut ember, ki a zsidót pártolja
Az eszlári zsidao templom de sáros,
Újfalusi meccó-zsidó megjárta,
Sánta Brenel vaót abba a mézárós,
A faluba az urakat instálta,
Sánta Brenel vaót abban a székgazda,
De az urak nem akarták hallani,
Aki azt a barna kisjányt gyilkolta.
Újra keszte a panaszát mondani.
Szegény Eszter arcá borút a földre,
Kérem szépen tekintes urakat,
„Jaj Istenem meg kel halnom eccerre.”
Hogy tilcsák meg ezt a zsidao nótákat.
„Ugyan Levi, nem fájt-e a te szíved,
De az urak azt felelték: Elmehecc,
Mikor a tálát tartottad a vérnek?”
Ezt a nótát megtiltani nem lehet

(Mondotta özv. Farkas Andrásné koldusasszony, Balsa. Ortutay Gyula: Mondotta...
1933., Szegedi Fialok Művészeti Kollégiuma kiadása)

Az európai zsidóság diszkriminációjának, üldözésének és tömeges megsemmisítésének időszaka rendkívül rövid ideig tartott: a mintegy hatmillió áldozat többségét 1941. június 22-étől 1943. végéig, azaz alig két és fél év leforgása alatt gyilkolták meg, a helyi lakosság aktív közreműködésével, jobb esetben teljes közönyétől kísérve a megszállt Lengyelországban, a balti államokban, illetve a Szovjetunió németek által megszállt területein. A nehezen megmagyarázható és feldolgozható, példátlan gyorsasággal végbement kollektív tragédia maradandó nyomot hagyott az utókor emlékezetében, és a vele foglalkozó történészek és filozófusok rendre összefüggésbe hozzák egy jóval hosszabb, kétezer éves időszakkal, mely alatt a diaszpórában élő zsidó nép folyamatos üldözésnek volt kitéve, támadásokat kellett elszenvednie a többségi társadalom és egyes csoportjai részéről. De hogyan kapcsolódik az ókori, a középkori és az újkori zsidóüldözések végeláthatatlan története a legtöbb áldozatot Kelet-Európában szedő holokauszthoz? A logikus kérdésre mindeddig nem született pontos, logikusan megindokolt válasz, aminek okát egyrészt abban kereshetjük, hogy a zsidóság „szenvedéstörténete” beláthatatlanul terjedelmes, és a témával foglalkozó munkákat elöntik a részletek, szerzőik valósággal elvesznek a különböző vérvádak, pogromok és mészárlások tengerében.¹

Másrészt viszont a holokauszttal foglalkozó történészek, akiknek többsége amerikai, izraeli vagy nyugat-európai, nem ismerik eléggé a huszadik századi kelet-európai társadalmakat, a nagyjából paraszti származású, illetve a falvakban élő, és földműveléssel foglalkozó többség ellentmondásos viszonyát a zsidókhoz, és a hozzájuk kötődő előítéletek természetét.

Írásomban először kísérletet teszek arra, hogy felvázoljam az elméleti kereteket, melyek között az úgynevezett „népi antiszemitizmus” a holokauszt előzményeként vizsgálható, különös tekintettel a tömeglélektani jelenségekre. Vagyis a „pszichohistoria” eszközeihez folyamodom, pszichológiát alkalmazok a történelmi elemzés során. Ez természetesen a vizsgálandó területről rendelkezésre álló összes forrás felhasználását, azaz interdiszciplináris megközelítést igényel. Meggyőződésem: annak tanulmányozásakor, hogy az emberek miért cselekedtek egyes történelmi helyzetekben úgy, ahogy cselekedtek, nem nélkülözhetjük a pszichoanalízis által kínált tanulságokat, illetve következtetéseket.

Hadd idézzem a neves pszichohistorikus, a Magyarország is ismert Saul Friedländer szavait a zsidógyűlölet mélylélektani gyökereiről. „A Zsidó, mint negatív szimbólum, megdöbbentő állandóságot mutat, ami talán azzal magyarázható, hogy különös pszichológiai visszhangot kelt a képzeletben, ami a Zsidót kollektív tudatalan szférájához köti. A most következő észrevételek hipotetikusak, de egy alapvetően keresztény társadalomban (ami legalábbis a legutóbbi időkig keresztény volt) és egy patriarchális világban összefüggést mutatnak, egymás nélkül nem lehet őket értelmezni. Így abban a mértékben, ahogy elfogadjuk az ödipális konfliktus fogalmát, és ahogy az ödipális kétértelműség soha nincsen megoldva, a Zsidó, könnyen megfejthető kulturális okból a ’rossz apa’ szimbólumává vált a keresztény világban. Való-

ban, ahogy ezt gyakran jelezték, a zsidókat az Atyaisten képviselőinek tekintették, szembeállítva a Fiúistennel, akivel a keresztény gyermek azonosul. Az Atyaisten a Talio kegyetlen törvényét testesíti meg, aki szemben áll a Szeretet törvényével, ő a szigorú igazság, az autoriter erkölcs parancsolatainak képviselője, mely ellentmond a szánalomnak és a könyörületességnek. A Zsidó az ő, akit a keresztény gyerek könnyen azonosít az apával. Így a keresztények képzelete a zsidók és Krisztus konfliktusában többé-kevésbé tudatosan az apjukkal vívott személyes harcuk tükröződését látta, ami bár tudattalanul, de az ödipális helyzetet szimbolizálta számukra. Egyébként bizonyos zsidó hagyományos tevékenységek még erősítették is a Zsidó azonosítását az apával az ödipális konfliktusban. A körülmetélés például felidézte a kasztráció fenyegetését és a konfliktushoz kötődő halálveszélyt. Ennek az azonosulásnak és félelemnek a nyomai megtalálhatók a nyugati kultúra olyan megnyilvánulásaiban, mint a rituális gyilkosság legendája, a Zsidó megtestesülése félelmetes öregemberként, Ahasvérusként vagy Bolygó Zsidóként, illetve különböző elbeszélésekben.²

Friedländer a gondolatmenetet Sigmund Freudtól veszi át, és egészíti ki. A Zsidótól való hagyományos félelem, negatív, visszataszító tulajdonságokkal való felruházása a kora újkorban oda vezetett, hogy a zsidókat boszorkánysággal is megvádolták, illetve alakját a Sátánnal azonosították. Erről terjedelmes monográfia is született.³

A zsidógyűlölet, illetve a zsidóktól való idegenkedés lélektani okait vizsgálva sokan jutottak hasonló következtetésre.⁴

A HOLOKAUSZT VÍRUSA

Figyelemre méltó, hogy Friedländer a rituális gyilkosságot, mely a zsidók ellen emelt legszörnyűbb, legtöbb áldozattal járó vád volt, és nagy mértékben előidézte, illetve fenntartotta az előítéletek burjánzását, szintén ödipális eredetűnek tartja. Ugyanakkor a náci antiszemitizmusról írva magától értetődő összefüggést tételez fel a hagyományos, a rituális vád formájában is kifejezésre jutó zsidógyűlölet, és a holokauszthoz vezető modern, a fajelméletre hivatkozó antiszemitizmus között. Ez az alapkoncepciója Jakov Katz magyarul kiadott könyvének is,⁵ mely nyomon követi a hagyományos antijudaizmus, illetve a vérvád átalakulását rasszista antiszemitizmussá a XVII. század végétől Hitler jutalomra jutásáig. Ezt a logikus teóriát azonban a gyakorlatban nehéz bizonyítani, tekintettel arra, hogy Nyugat-Európában a XVII. század végétől kezdve már senkit nem állítottak bíróság elé a rituális gyilkosság „középkori” vádjával. (Ez utoljára 1669-ben Metzben, a francia királysághoz tartozó Lotharingia legnagyobb városában történt meg, egy Raphael Levy nevű zsidó állatkereskedővel. Nemcsak gyerekgyilkosságért ítélték el, de a szent ostya meggyalázásáért is, és 1670. januárjában máglyán elégették.) Tény, hogy a hagyományos vérvád-perек a XIX. század végére Közép-Európából is eltűntek. Az utolsó, a vádlottak felmentésével vég-

zódott nagyszabású perre, melyben a rituális gyilkosság formális vád tárgyát képezte, Magyarországon, Nyíregyházán került sor 1882-ben és 1883-ban, a Tiszaeszláron eltűnt Solymosi Eszter ügyében. Ez a per az egész korabeli világsajtó figyelmét felkeltette, még az Egyesült Államokból is érkeztek újságírók, hogy tudósítsanak róla.

Kelet-Európa még nagyobb késésben volt, ott még a XX. század második évtizedében is tartottak vérvád-perre egy gyermekgyilkosságot követően. A „középkori” vádat Oroszországban, Kijevben tárgyalták 1911 és 1913 között, és itt is nagy visszhangot keltett. A kezdettől fogva nyilvánvalóan „átpolitizált” Bejlisz-ügyben Mendel Bejliszt, a Zajcev téglagyár zsidó vallású dolgozóját vádolták egy Andrej Juscsinszkij nevű tizenhárom éves fiú megölésével, akinek holttestét a téglagyárhoz közel eső barlangban találták meg. A tiszaeszlári üggyhöz hasonlóan ezt az ügyet is a korabeli média kiemelt figyelmére kímélte. A tárgyalássorozat végén az esküdtek 1913. október 28-án felmentették a vádlottat, Mendel Bejliszt, és a nyomozás alapján az is kiderült, hogy valójában ki, és miért ölte meg a gyereket. Ugyanakkor, bár mind a nyíregyházi, mind a kijevi bíróság felmentő ítéletet hozott, az elhúzódnó vizsgálat és a tárgyalás egyszerű nép szemében igazolta azt, hogy a zsidók valóban el szoktak követni rituális gyilkosságokat, csak éppen a konkrét esetben nem lehetett bizonyítani a bűnösségüket, azaz sikerült tisztára mosni magukat. „Az egyszerű parasztok és városi polgárok nem a rituális gyilkosság vádját utasították el, hanem kizárólag Mendel Bejlisz bűnösségét nem találták bizonyítottnak a konkrét – szerintük egyébként rituális – ügyben, épp ezért nehezen nevezhető a kijevi tárgyalás a ráció és a felvilágosodás diadalának a középkori előítéletek felett.”⁶

De lehet-e azt állítani, hogy közvetlen összefüggés áll fenn a Bejlisz-ügy által felszínre hozott zsidóellenes vérvadás előítéletek, és mondjuk a harminc évvel később, 1941. szeptember végén Kijevben, a Babij Jar szurdoknál végrehajtott mézszállítás között, amikor a németek egyetlen nap alatt több mint harmincháromezer zsidót gyilkoltak meg? Ismeretes, hogy a kivégzéseket az Einsatzgruppe C SS-katonái hajtották végre, amikor dúlt a Szovjetunió elleni háború. A zsidók tömeges lemészárlását Kijev elfoglalását követő napon kezdték meg. Olyan helyen lőtték agyon az áldozatokat, ahol azelőtt az NKDV is rendszeresen végezte ki „a nép ellenségeit”. A zsidók önként jelentkeztek a megszállók felszólítására, engedve a plakátokon közzétett fenyegetéseknek. Ha a zsidóellenes előítéletnek volt szerepe a tragédiában, az csak közvetett, átértékelhető lehetett. Ismeretes, hogy az ukránok két évtizedet éltek a szovjet rendszerben, melyben a zsidók, és más kisebbségek elleni uszítást büntették, és a vérvád sem kapott nyilvánosságot. Mégis, ahogy az ukrainai holokauszt tragikus eseményei bizonyították, a zsidógyűlölet vírusa életképes maradt a nép lelkében, átvészelte a kommunista uralom „inkubációs” időszakát.

Magyarországon Ukrajnánál és a többi kelet-európai országnál jóval több lehetőség nyílik a hagyományos zsidóellenes előítéletek, a modern antiszemitizmus összefüggésének, kontinuitásának vizsgálatára, már csak azért is, mert sokkal több forrás áll rendelkezésre. 1990 és 1994 között sok ismeretlen dokumentumra bukkantam a témában, interjúkat készíthettem a korabeli események résztvevőivel.⁷

Ezek a már meglévő, és azóta született anyagokkal együtt újfajta megközelítést, tömeglélektani elemzést is lehetővé tesznek, mely szélesebb körben is tanulságos. Mielőtt azonban a magyarországi vérvádhisztériák, illetve vérvádak pszichológiájára térek, összefoglalom, hogy miért gondolom azt, hogy Magyarországon a holokauszt időszakában, ugyanúgy, mint Lengyelországban, Ukrajnában vagy a balti államokban, a hagyományos zsidóellenes vérvád is jelen volt a „kollektív tudatban”, miközben a vérvád transzformációjára épülő modern antiszemitizmus befolyásolta a közvéleményt.

A XIX. század végén, illetve a XX. század folyamán sorozatosan törtek ki vérvádhisztériák a Kárpát-medencében, melyek maradandó nyomot hagytak maguk után a nép emlékezetében. Tiszaeszlártól egyenes út vezetett az 1938-as első zsidótörvényig, majd a holokausztig. Az Egyenlőség című zsidó hetilap, más újságok, és a helyi sajtó folyamatosan közöltek beszámolókat ilyen ügyekről, melyeknek pontos számát, tekintettel arra, hogy a legtöbb rejtve maradt, és a lapokban apró betűs hírként sem maradt nyomuk, csak becsülni lehet. Helyszínek és évszámok, a teljesség igénye nélkül:

Budapest 1884., Soltvadkert 1885., Kalocsa 1885., Cegléd 1885., Zsámbék 1885., Sajóvamos, Nyíregyháza 1885., Tolna 1886., Nyírvasvár 1887., Pozsony 1887., 1889., Nagy-Rozvány 1890., 1918., Nagy-Szokol 1891., Kolozsvár 1892., Szenic 1894., Garam-Kis-Salló 1895., Balassagyarmat 1896., Bácsalmás 1897., Zólyom 1898., Tab 1898., Kisújszállás 1899., Debrecen 1899., Nachod 1900., Szentés 1890., Kiskunfélegyháza, Medgyesháza 1900., Békés, Balatonlovas 1901., Nagymarton 1906., Abasár 1907., Bihar 1907., Hajdúnánás 1911. (itt egy évben kétszer, áprilisban és szeptemberben is kitört a hisztéria), Sárospatak 1913., Ungvár 1915., Hajdúnánás 1937., Vámosmikola 1938.⁸

Az utóbbi esetekre már közvetlenül az első zsidótörvény meghozatala előtt került sor. Ismeretes, hogy az első, a második és a harmadik „zsidótörvény”, valamint számos más, diszkriminatív, jogfosztó rendelet egyértelműen a magyarországi holokauszt jogi előkészítését szolgálta, még ha ezzel nem is voltak tisztában a „zsidóellenes néphangulatra” hivatkozó törvényhozók. Arról, hogy a tiszaezlári Solymosi Eszter titokzatos eltűnéséért illetve haláláért az „egyszerű nép” egyértelműen a zsidókat tette felelőssé, kiténik az Ortutay Gyula néprajzkutató által 1933-ban Balsán és Kisvárdán két változatban is lejegyzett, szájhagyományként terjedő verses históriából. Annak ellenére, hogy a vádlottakat a nyíregyházi bíróság felmentette, az egyszerű nép megítélése szerint a zsidók továbbra sem szabadultak meg a rituális gyilkosság bűnétől. Persze a zsidók érhető módon fenyegetőnek tartották a Solymosi Eszter megöléséről szóló mondókát, de hasztalan próbálták elérni, hogy a hatóság lépjen fel ellene. („Ezt a nótát megtiltani nem lehet”)

A magyarországi holokauszt alatt, az 1944 márciusát követő egy év alatt is felbukkant, jelen volt a vérvád. Nemcsak a politika által transzformálva, törvényként és rendeletként, illetve uszító propagandaként, de a vidéki zsidóság deportálásának megindulása után az eredeti, „középkori” formájában is. Heltai Jenő jegyezte fel 1944.

május ötödikén a naplójába: „Kiss Feri tegnap két Liszt Nándor-verset és Erdélyi József Solymosi Eszterjét bömbölte bele a rádióba.”⁹

A vérvád szerepet kapott Munkácson, 1944. áprilisában, a gettóba zárt haszid zsidók elleni gyűlöletkeltésben is. „A gettó lakóit rengeteg megaláztatásnak vetették alá. Például rongyos, piszkos cigányokat hoztak be a gettóba, és a zsidóktól elvett ruhákba öltöztették őket. Egyik szombati napon, ami 'fekete szombatként' vonult be a helybeli zsidó közösség legendáriumába, az újvidéki vérengzésben szerepet játszott Zöldi Márton csendőr alezredes utasítására kora reggel beállítottak az SS-közegek, rendőrök és tábori csendőrök, és feltörték a zsinagógát. A Törát és minden felszerelési tárgyat kidobáltak, és minden értéket elvittek. A köztudottan jámbor és istenfélő haszid zsidókat veréssel kényszerítették arra, hogy tegyék tönkre a zsinagóga és a jesiva épületeit, verjék szét azok berendezési tárgyait és bútorzatát. Taleszekkel kellett a padlót felmosniuk. Mialatt e gyászos, megalázó munkát végezték, énekelniük kellett, majd énekelve körülszaladni a templomot.

Tíz rabbit összefogtak és a csendőrörsre vittek, ahol nyilatkozatot írtak alá velük, miszerint a pészachi pászka sütéséhez keresztény leány vérért vették. Ezért a nyilatkozatért később halálra vertek két rabbit: Reb Mojselét és a fiát.”¹⁰

A nyilasok még 1945. január végén is gátlástalanul éltek a zsidók elleni gyűlöletkeltés hagyományos, primitív módszerével, ugyanúgy, ahogy 1944. előtt tették. És a csak felületesen áttilizált vérvád még ekkor, a nyilvánvalóan elvesztett világháború utolsó hónapjaiban is hatott, megbénította a zsidó munkaszolgálatosok iránt esetleg spontán módon feltámadó szolidaritást. A fejlécén nyilaskereszttel megjelenő hetilap, a Kőszegi Hírek 1945. január 20-i számában jelent meg Pándy László írása, „A gójok legjobbikat öld meg!” címmel, melyben arról értekezett, hogy a zsidóság „a világ legvérszomjasabb népe”.

Kunt Gergely történész korabeli naplókat feldolgozó tanulmányából¹¹ kiderül, hogy a korabeli emberek viselkedését legnagyobb részben a „passzív alkalmazkodás” jellemezte, ami összefért meggyökeresedett zsidóellenes előítéleteikkel. Ezek megerősítésében, súlykolásában 1944–45-ben is szerepet kapott a vérvádat felhasználó nyilas propaganda.

Végül a vérvádak, illetve a vérvadás előítéletek szívósságának és továbbélésének nehezen cáfolható bizonyítéka az a tény, hogy Magyarországon 1945 és 1948 között is jelen voltak, közvetlenül és transzformálva éreztették hatásukat a koalíciós időszak közéleti harcaiban.

Már 1945. november ötödikén, közvetlenül az országgyűlési választások után rölapok jelentek meg Kaposváron, „amelyekben a munkáspártok, a Vörös Hadsereg és a zsidók ellen izgattak”. „Röviddel ezután eltűnt a városból egy kisgyermek, akit szülei újsághirdetésben igyekeztek felkutatni. Hetek múlva találták meg holttestét a Kapos folyóban. Időközben azonban már széles körben elterjedt a szóbeszéd: a gyermeket a zsidók ölték meg és vérért templomuk újbóli felszenteléséhez használták. A zsidó közösség néhány tagja 'magánnyomozás' után feljelentett egy helyi református lelkészt, mint a vérvád állítólagos értelmi szerzőjét.”¹²

A budapesti Teleki térről 1946 májusában kiinduló, és országos visszhangot keltő vérvádhisztóriával, mellyel a kunmadarasi, három zsidó halálos áldozattal járó pogrommal összefüggésbe hozható, Standeisky Éva részletesen foglalkozik.¹³

Pető Andrea Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten című tanulmányában egy konkrét per bírósági dokumentumainak elemzésével bizonyítja, hogy a fővárosban 1946. tavaszán is jelen volt a hagyományos zsidógyűlölet.¹⁴

Magyarország e tekintetben távolról sem állt egyedül, hiszen 1945. szeptember 24-én Szlovákiában, Tapolcsányban, a kunmadarasihoz hasonló vérvadás zavargásra került sor. A lengyelországi Kielcében pedig, ahol 1918. november 11-én már lezajlott egy négy halálos áldozattal járó zsidóellenes pogrom, 1946. július 4-én negyvenkét holokauszt-túlélőt gyilkolt meg a felizgatott tömeg, azzal az ürüggyel, hogy egy elűnt lengyel gyermek húsából kolbászt készítettek.

Ezek az események is azt bizonyítják, hogy a vérvád, mint a zsidógyűlölet forrása és indítéka a többi közép- és kelet-európai országban folyamatosan jelen volt. Vírusként fertőzte a tömegek lelkét, szörnyű mutációt hozott létre a „faji” indokokra hivatkozó, modern antiszemitizmussal, végzetesen legyengítette a keresztény népek szolidaritását a zsidók iránt. Állíthatjuk, hogy a náci propagandisták közgazdasági, illetve fajbiológiai érvelése kevésbé hatott a lengyel, ukrán, szlovák vagy magyar paraszti tömegek tudatára. Ugyanakkor tény, hogy a kelet-európai népek többsége közönyös, érdektelen volt a zsidók elhurcolása iránt, belenyugodott a kiirtásukba. A nácik antiszemita uszításának páratlan hatékonyságával nem magyarázható, hogy a zsidók gyilkolásának tébolya olyan gyorsan átragadt a németekkel szövetséges politikai csoportokra (román vasgárdistákra, horvát usztasákra, magyar nyilasokra, ukrán és litván milicistákra). Az „önkéntes segítők” gyilkolási dühe minden képzeletet felülmúlt, szinte a világháború utolsó pillanatáig kitartott. Ismeretes, hogy a koncentrációs és megsemmisítő táborok személyzetének jó része a nácik által alacsonyabb rendűnek tartott ukránok és litvánok közül került ki. Megjegyzendő, hogy Auschwitzban az RSHA (Reichssicherheitshauptamt, Birodalmi Biztonsági Főhivatal) kimutatása szerint 111 magyar állampolgár teljesített szolgálatot, csak tízzel kevesebb, mint litván.¹⁵

El kell fogadnunk, hogy a vérvád történelmi kontinuitása a holokauszt előtt, alatt és egy ideig még utána is fennállt, és a zsidógyűlölet, mint „lelki fertőzés” a huszadik század második harmadában (1945 után még közel két évtizedig) hatott az európai tömegek tudatára. Enélkül nem igazodunk el a szövevényes ügyek és esetek tengerében, s még csak kísérletet sem tehetünk olyan elméleti keret megalkotására, mely logikus tömeglélektani magyarázatot ad a vérvád jelenségre.



Szirén

ELŐÍTÉLET, HISZTÉRIA, PER

A zsidókhoz kötődő előítéletek, a zsidóságot megbélyegző, negatív színben feltüntető vélemények az ókortól kezdve éltek a közvéleményben, s jelentek meg különböző szerzők munkáiban. Ezek közül a legsúlyosabb a rituális gyilkosság vádja volt, mert a kollektív bűnösség gyanúját vetette föl, nehezen megcáfolható formában. „Vérvád az az állítás, hogy a zsidók nem zsidókat gyilkolnak, különösen keresztényeket, azzal a céllal, hogy vért szerezzenek Pészachra és más rituális célra. Szándékos hazugságok, koholt vádaskodások és népi hiedelmek összessége a zsidók gyilkossági vágyáról és vérszomjasságáról, mely arra a felfogásra épül, hogy a zsidók gyűlölik a keresztényeket és általában az emberiséget”, olvasható a Jeruzsálemben kiadott *Encyclopedia Judaica* terjedelmes címszavában, mely megállapítja a vérvádról: „változatos formát öltött, s a hozzá társuló mesékkel együtt a legszörnyűbb megnyilvánulása az emberi kegyetlenségnek és hiszékenységnek”.

Az előítéletek és a rosszindulatú mesék formájában megnyilvánuló vérvád a görög mitológia ezerarcú istenéhez, Proteuszhoz hasonlóan a legkülönbözőbb formákban merült fel a történelem folyamán, akár évszázados lappangás után. Terjedése követheetlen, rekonstruálhatatlan. Tény, hogy már a középkori Európában gyökeret vert, erre utal, hogy több pápa adott ki bullát, melyekben cáfolta a zsidók gonosz szándékait, és az ellenük felhozott vádakot (IV. Ince, 1247, IX. Gergely, 1233, 1235, VI. Kelemen, 1348). Más pápák, valamint a papság viszont határozottan elítélte a zsidókat, és felhívott az elkülönítésükre, hátrányos megkülönböztetésükre. Vagyis az egyházfők állásfoglalásaiból legföljebb azt a következtetést lehet levonni, hogy a keresztény antijudaizmus általánosan elterjedt a XI. századtól kezdve, ezt tükrözték az Angliában, Franciaországban és Németországban sorozatosan fellángoló vérvádhisztériák és pogromok. A pápai bullákat figyelmen kívül hagyva, a szokásos, elhúzódozó eljárással avatta szentté a katolikus egyház az 1475-ben, kétéves korában a dél-tiroli Trentóban (Trident) megölt Simont. A kisgyermek rituális meggyilkolását a helyi zsidók kínvallatás hatására ismerték be. Az orosz és a lengyel ortodox egyháznak is van „vérvadás szentje”, az 1690-ben, hatéves korában megölt és 1820-ban kanonizált Bialystoki Gabriel vagy Gavril, akinek ereklyéihez napjainkban is hívők zarándokolnak. A keresztény antijudaizmus két szentjének kultuszát a holokausztig folyamatosan ápolták.

A zsidóellenes hiedelmek a késő középkorban és az újkor első évszázadaiban jelentek meg Közép-Európában, majd a XVII–XIX. században már Oroszországban is, mivel a görögkeleti egyház átvette, és a saját céljai érdekében „hasznosította” a katolikus antijudaizmus vádjait. Azt azonban lehetetlen rekonstruálni, hogy az „egyszerű emberek” hogyan vélekedtek a zsidókról. Feltételezhető, hogy a népi tudatban évszázadokig lappangtak áthagyományozott zsidóellenes előítéletek és vádak, melyeknek kevés nyoma maradt. Ezek csak válságos helyzetekben merültek fel, és gerjesztettek hisztériát, amikor a körülmények kedveztek a kollektív pszichózis kitörésének.

Az egyes közösségekben kialakuló vérvád-hisztériák más szintet képviseltek, mint a „passzív tudás” formájában továbbélő előítéletek. Ezek gyakran erőszakos cselekményekben, a zsidók elleni szóbeli és tettleges inzultusok formájában nyilvánultak meg. Előbb vagy utóbb a hatóságok közbelépését idézték elő, így olykor írásos nyomuk is maradt, és megőrizte őket a történelmi emlékezet.

A szűkebb közösségeken belül kialakuló, majd futótűzként továbbterjedő hisztériákból indultak ki a nagyobb méretű zsidóellenes megmozdulások, illetve atrocitások, ezért mindenképpen érdemes közelebbről szemügyre venni őket. Lássuk, hogyan kezdődött a „tisaeszlári dráma”, 1882. április első napjaiban. Solymosiné elcséjén, azaz szombaton értesült Eszter eltűnéséről, és az esti órákban a keresésére indult. Ekkor találkozott Scharf József templomszolgával, aki megnyugtatta, hogy hamarosan előkerül a lánya. Ő hívta fel az aggódó asszony figyelmét, hogy a közeli Hajdúnánáson is eltűnt egy gyermek, és már meggyanúsították a helyi zsidókat, amikor előkerült. Később a templomszolga a nyíregyházi bíróság előtt tett vallomásaiban önmagát okolta azért, mert a kijelentésével előidézte a hisztériát, „bogarát tett” Solymosiné fejébe. Nem tudni pontosan hogyan, de a vérvádhisztéria másnapra kitört Tisaeszláron, helyi tanúk sírást és kiabálást hallottak a zsinagóga felől, világosságot láttak az ablakában. Solymosiné negyedikén, kedden jelentette be Farkas Gábor eszlári bírónál a lánya eltűnését. „A lány eltűnésének bejelentésekor az anyának volt egy különös kérése is. Kérte, ’motoztassa meg’ a zsidótemplomot. A bíró ezt megtagadta, azzal, hogy neki erre nincs joga. Ellentmondásos adatok vannak arra, hogy Solymosiné aztán a szolgabírónál csak az eltűnést jelentette, vagy a templom átkutatására vonatkozó kérését, és az izraeliták elleni gyanúját is megismételte-e.”¹⁶

Tisaeszláron tehát a vérvádhisztéria spontán módon alakult ki, több egymásra ható körülmény hatására. Annak viszont két alapvető oka volt, hogy Solymosi Eszter eltűnéséből országos ügy és nagy visszhangot kiváltó per lett. Az egyik, hogy az esetre a radikális antiszemita politikus, Ónody Géza választókerületében került sor, aki már május 23-án felvetette az Országgyűlésben, hogy a zsidók rituális gyilkosságot követtek el. A második ok nem politikai természetű, és a hasonló természetű ügyekben elvértve fordult csak elő: a kis cselédlány sem élve, sem halva nem került többé elő. Sorsát örök rejtély övezi, és így hiába mentették fel meggyilkolásának vádjá alól az eszláriakat, az ügyben még évtizedek múlva is gátlástalanul lehetett uszítani.¹⁷

De nézzünk meg most közelebbről kettő, vagyis inkább három vérvádhisztériát a közeli Hajdúnánáson, abban az alföldi kisvárosban, ahol ez a „néphagyomány” a legszívósabban tovább élt. Az eszlári Scharf József, az ellene tanúskodó Móric apja is utalt rá a bíróság előtt tett vallomásaiban, hogy ott már az 1880-as évek elején rituális gyilkossággal gyanúsították a helyi zsidókat, aminek azonban más nyoma nem maradt. Az 1884-es választásokon az Országos Antiszemita Párt tizenhét mandátumot szerzett, és ezek egyike volt a hajdúnánási. Itt Ónody Géza elsöprő győzelmet aratott, és a kampány során annyira felkorbácsolta a lakosság antiszemita indulatait, hogy a zsidók ötöde, a helyi takarékpénztár igazgatóját, Harstein Lipótot követte és átköltözött Debrecenbe.

Ebben a közegben tovább élt a vérvád, mely 1911 áprilisában és szeptemberében is hisztériát idézett elő. Pészach előtt – vagyis ugyanakkor, amikor 1882-ben Tiszaeszláron is lángra kaptak az indulatok – Hajdúnánáson egy Glück Izsák nevű kereskedőt vádolták meg egy csizmadia inas „lesakterolásával”. A városi rendőrség a fenyegetően összesereglett tömeg biztatására átkutatta a kereskedő házat. Pontosan ugyanez történt szeptemberben is. Mindkét eltűnt gyermek épen és sértetlenül került elő, de addig a „levegőben lógott” a pogrom. A hisztéria 1937-ben is megismétlődött, az esetről az Egyenlőség c. hetilap és a Hajdúnánási Újság 1937. július 23-i száma számolt be. Az „áldozat”, Seres Margit 1925-ben született, azaz akkor 12 éves kislány volt, akivel 1992-ben interjút készítettem.¹⁸

A hajdúnánási rendőrség szerepe ekkor is meghatározó volt, ugyanúgy, mint 1911-ben. A forгатókönyv is hasonló volt. Spontán módon kialakult a hisztéria, azok után, hogy az özvegyen maradt, szellemileg zavart édesapja, Seres Gábor keresni kezdte a lányát, és a szomszédok olyasmit mondtak neki, hogy azt már rég „elemésztették a zsidók”. Erre feljelentést tett a hatóságnál, mely az ügyben „nyomozni kezdett”. Ettől aztán a városban kitört a hisztéria, mely vagy egy hétig tombolt. Spontán csoportok verődtek össze a zsidók házai előtt, bevették az ablakaikat. Jellemző, hogy végül egy helyi zsidó borkereskedő, bizonyos Gottdienerné hozatott le egy magán-detektívet Pestről, aki néhány óra alatt megtalálta Margitkát, aki egy közeli tanyára szegődött el, libapásztornak.

Lényegében ugyanez történt már a holokauszt után, Makón. Itt 1946. július 28-án egy Schwarz Manó nevű szociáldemokrata ügyvéd lakását kutatták át a helyi rendőrök egy „legyilkolt gyermek” tetemét keresve. A szomszédos Korzó moziból kituduló tömeg egy Kincses nevű közsőrűs, volt nyilas bujtogatóására fenyegetően lépett fel, és a hatósági fellépés láttán „vérszagot” szimatolt. A kommunista irányítás alatt álló rendőrség által kiküldött nyomozó 1948 júniusában, Szegváron is elhitte, hogy „zsidók vérért vették” a Tiszában halva talált fiatal lánynak. A dilettáns rendőrségi vizsgálat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a deportálásból visszatért Klein-családot a helyiek elüldözték a faluból és a valódi gyilkost futni hagyták.

Kétség sem fér hozzá, hogy ha pl. Tiszaeszláron Farkas Gábor községi bíró, illetve Adamovics Jenő plébános, majd Jármí Jenő tiszalöki főszolgabíró nem veszi komolyan a rituális gyilkosság vádját, és Solymosiné bejelentését rutinszerű eltűnési esetként kezeli, a vérvád-hisztéria néhány nap alatt megnyugszik, elcsitul. Ott viszont, ahol a helyi hatóság a vérvád felderítésére intézkedni kezdett, ezzel tápot adott neki. Mivel a hatóságok politikai kontroll alatt álltak, közvetítésükkel a politikusok értesültek az ügyekről, és amennyiben érdekükben állt, kiaknázták őket. Az 1880-as évek elmara-dott magyarországi közlekedési és hírközlési viszonyai között figyelemre tény, hogy már május 20-án megjelent a Magyar Állam című lapban Adamovics József eszlári plébános levele a vérvádról, majd három nap múlva Ónody Géza is felszólalt ebben az ügyben az Országgyűlésben, nem sokkal azután, hogy Scharf Móricot kihallgatták.

Becslésem szerint még a helyi nyilvánosság is csak a vérvád hisztériák töredékéről értesült, hiszen túlnyomó többségük szűk körben lángolt fel. Egy-egy településre-

szen, a szomszédos tanyákon nem jutott túl. Látszólag gyorsan elfejtették: valójában az átéltek lesüllyedtek a nép tudatának mélyére, ahonnan adott esetben bármikor újra felmerülhetnek. Az ügyek a legkritkább esetben kerültek bíróság elé, és a perek többnyire „köztörvényes bűncselekmények” (a zsidók sérelmére elkövetett gyilkosság, testi sértés, rablás, lopás stb.) miatt indultak. A rituális gyilkosság hivatalosan csak 1882-83-ban Nyíregyházán, majd 1911 és 1913 között Kijevben szerepelt a vádpontok között.

A köztörvényes ügyekben hivatalból indított eljárások is táplálhatták a hisztériát, amennyiben a sajtó az elkövetett bűncselekményt, mint a zsidók elvetemültségének bizonyítékát mutatta be. Ez történt a csehországi Polnán, 1899-ben, amikor Leopold Hilsnert, egy szellemileg fogyatékos zsidó férfit azzal vádoltak meg, hogy elvágta egy 19 éves varrólány torkát, április elsején, húsvét előtt. A cseh és az osztrák sajtó zsidó rituális gyilkosságról írt, amit a csehszlovák köztársaság későbbi elnöke, Masaryk teljes tekintélyével cáfolt. Ez azonban nem változtatott azon, hogy Hilsnert a bíróság elítélte, és húsz évig raboskodott. Hasonló mederben haladt az ügy, mint a híres franciaországi Dreyfus-per. Ismeretes, hogy a zsidó katonatisztet 1894 októberében hazaárulás vádjával letartóztatták, majd életfogytiglani börtönre ítélték. Az óriási visszhangot keltett ügyben a vérvád, „klasszikus formájában” még a sajtóban sem szerepelt, de az igazságszolgáltatást kétségtelenül befolyásolták a zsidókkal kapcsolatos előítéletek. Dreyfust, Hilsnertől eltérően, 1903-ban rehabilitálták, de a francia közvélemény egy része még a negyvenes években is meg volt győződve bűnösségéről.

Magyarországon, ahol a vérvádak gyakoriak voltak, viszont a bírói hatalom hagyományosan független volt, előfordult „fordított” per is. Ezt nem a „keresztény többséghez” tartozók feljelentésére indult a rituális gyilkossággal vádolt zsidók ellen, hanem a meggyanúsított zsidó családja kezdeményezte a hamisan vádaskodók ellen. Az 1895-ös garam-kis-sallói ügyre, mely a vérvádas perek sajátos változatát képviseli, Kende Tamás hívta fel a figyelmet.¹⁹

A felvidéki Garam-Kis-Sallón Fusz János, a katolikus segédlelkész egy Ádler Ignác nevű zsidó kereskedőt gyanúsított meg egy öt és fél éves kislány rituális meggyilkolásával. Híveit nyilvánosan izgatta ellene, és „Új rituális gyilkosság” címmel olvasói levelet írt a Katolikus Néppárt orgánumának számító Magyar Állam című hetilapba. A képtelen vádat az áldozat boncolását végző orvos is megerősítette. Ádler boltját a helybeliek bojkottálták, a kereskedő tönkrement, majd a meghurcoltatásától „súlyos agybántalmat kapott” és öngyilkosságot követett el. Hozzá tartozói bepereltek Fusz Jánost és a Magyar Állam című újságot. A segédlelkészt a bíróság 14 napi fogházra és 50 forint pénzbüntetésre (!) ítélte, a lapot pedig helyreigazításra kötelezte.

Végül érdemes kitérni azokra az esetekre is, melyek során a vérvád ürügyén zsidók életére és vagyonára törtek, majd a köztörvényes bűncselekmények elkövetői a törvény előtt feleltek tetteikért. Ilyen tárgyalásra csak 1945 után került sor. A leghíresebb ügy Kunmadarason történt, amikor három helyi, a deportálásból visszatért zsidót meggyilkoltak és többeket bántalmaztak. Pedig a faluban 1946 májusában egyetlen

gyermek sem tűnt el, illetve senki sem halt meg, és a vérvád csak szóbeszéd formájában terjedt. De még így is motiválta a 23-i pogrom végrehajtóit.

Az értelmiségi közbeszéd napjainkban sem tesz különbséget a vérvadás előítéletek, az ezekből táplálkozó hisztériák, a kitört zsidóellenes zavargások és atrocitások, a miattuk indított hatósági intézkedések és bírósági tárgyalások, valamint a történelem folyamán sokszor ismétlődő „klasszikus vérvádperek” között. Ezek közül 1882–83-ban Magyarországon került sor az egyik utolsóira, és akkora visszhangot keltett, hogy hatása a huszadik század folyamán is érezhető volt.

VÁLSÁG ÉS TRANSZFORMÁCIÓ

Áttekintve a hazai vérvád hisztériák történetét, megállapítható, hogy a zsidók által elkövetett gyilkosság vádja rendre súlyos, több, egymással összefüggő körülmény által előidézett válság idején merült fel. Az egyes helyi közösségek ekkor a vérvádtól az „anómia” helyzetébe kerültek: a hisztéria hatása alá került emberek számára a törvény átmenetileg érvényét veszttette zsidókkal kapcsolatban. Csak emlékeztetőül: az anómia görög szó, féktelenséget, törvényteleniséget, törvénytelen állapotot jelent. Emile Durkheim szerint az anómia a társadalmi viselkedést szabályozó normák meggyengülése, melynek következtében elterjednek a deviáns viselkedések.

Kövér György rendkívül alapos 750 oldalas monográfiájában 20 részletesen elemzi a Tiszaeszlár községet az 1880-as évek elején megosztó, súlyos feszültséget előidéző konfliktusokat. Ezek közül távolról sem az volt a legsúlyosabb, mely a helyi, egymás között jiddisül, de a szomszédaiakkal magyarul beszélő zsidók és a többséget alkotó katolikus, református és görög katolikus eszláriak között, továbbá a hívők közösségein belül is kialakult.

Kövér György abból indul ki, hogy Solymosi Eszter eltűnése nem önmagában álló esemény volt, hanem mély megrázkódtatásokkal járó konfliktusok sorozatába illeszkedik. Tiszaeszlár népét ekkoriban perpatvarok és összetűzések szabdalták szét, miközben állandósult a válsághelyzet. A lokális konfliktusok fő okai a következők voltak: a Tisza ismétlődő áradásai 1855-től kezdve, melynek következtében a víz által lerombolt Ófalut át kellett telepíteni (ekkor épült fel a ma is álló Újfalu); a falu népét megosztó anyagi viták, melyek az újjáépítésre folyósított államsegély szétosztása miatt lángoltak fel; helyi földbirtokos Kállay család pereit földjeik bérlőivel, és azok ellentétei egymás között; Ónody Géza, a másik tekintélyes helyi földbirtokos és parlamenti képviselő vagyonvesztése (arra kényszerült, hogy a birtokát eladja és visszabérelje a tulajdonostól), a zsidó hitközség élén álló nagybérlő, virilista Lichtmann Mór konfliktusa a paraszttal, illetve a régi birtokosokkal; verekedésig fajuló ellentétek a református Farkas Gábor bíró megválasztásakor. Mindehhez tegyük hozzá, hogy a mezítlábas, mezőgazdasági idénymunkákból élő eszlári nép elmaradottságban és szegénységben élt, és járványok pusztították. Magas volt a gyermekhalandóság, ami kevésbé érintette a szintén szegény, de a szegényparasztoknál még



Vénusz-korsó

így is valamivel magasabb szinten élő helyi zsidóságot. Özvegy Solymosi Jánosné, a vérvád írástudatlan „elindítója” ezt mondta önmagáról a nyíregyházi bíróság előtt: „Egész életemben mindig olyan szerencsétlen voltam, mindig rám nehezedett az isten keze.” Eszter gazdaasszonya, Huri Andrásné a cselédlány 1882. április elsejei eltűnése előtt két hónappal vesztette el vele egyidős 14 éves fiát, Sámuel, „sorvadásban”. A zaklatott lelkiállapotú Hurinéra minden bizonnyal átkerjedt a hisztéria, ha ugyan nem tőle indult ki. És mindezek csak az eszlári, lokális válság összetevői. Hozzájuk társult az 1873. óta tartó, Magyarországot súlyosan érintő gazdasági recesszió, az egyelőre lappangó, de már érezhető társadalmi feszültség, a nemzetiségi problémák, Istóczy Győző egyelőre kevés figyelemre méltatott antiszemita szónoklatai a parlamentben...

Kövér György kiváló könyvét nem kívánom itt sem ismertetni, sem méltatni. Világosan kirajzolódik belőle a „lokális válság”, mely Tiszaeszláron az 1882. április elsejétől gerjedő hisztéria, majd a május 29-i, pünkösdhétfői „népizgatottság” háttérében állt. Erre már azután került sor, hogy Adamovics plébános „vérvadás” cikke megjelent a Magyar Államban, és Ónody Géza, majd Istóczy Győző is felszólalt az ügyben a parlamentben. Kövér is úgy látja, hogy a hisztéria felszításában komoly szerepe volt Farkas Gábor eszlári bírónak, aki valószínűleg már április közepén tájékoztatta Ónodyt. De nem ő volt a kezdeményező: a vérvád az akkut válsághelyzetben mintegy magától támadt fel és konkretizálódott.

Hasonló kép rajzolódik ki az 1937. július 19-én kitört hajdúnánási vérvádhisztériáról is. Itt a lokális konfliktus személyes részét maga az „áldozat”, Seres Margit mondta el nekem. „1925. december 14-én születtem, Hajdúnánáson. Apám földmunkás volt, nagyon szegény ember, alkalmi munkákból élt. Az édesanyám akkor halt meg, amikor engem az első iskolába adtak, 1933-ban. Szívbaja volt szegénynek, az előtte való évben pedig gyermeket szült, abból kifolyólag is beteg volt. A gyerek még egy évig élt még utána, aztán 1934-ben ő is meghalt. Harmincnyolc éves volt az anyám, amikor eltemettük. Engem meg a húgomat az édesapám, Seres Gábor nevelt, asszony nélkül. Én korán, már hatodik elemista koromban dolgozni kezdtem, mert igencsak rászorultunk. Az a nevezetes eset is úgy történt, hogy itt, Nánáson, a Kosuth-szobor mellett megszólított egy néni, hogy nem mennék-e a tanyára hozzá, libapásztornak. Az a néni akkor a Czimenték udvarára ment, és azt mondta, nincs ideje várni, adjak gyorsan választ, beszéljem meg az édesapámmal. Amúgy a Cziment zsidó terménykereskedő volt, hozzá járt a Dománné, mert így hívták azt az özvegyasszonyt, aki felfogadott. Én akkor hazamentem, és megmondtam az apámnak, hogy beállok a Dománnéhoz dolgozni, mert akkor kezdődött a vakáció az iskolában. Szóltam az apámnak, csak ő úgy látszik, elfeledkezett róla. Akkoriban teljesen megzavarta az a sok halál, ami a családban történt: az anyámé, a kisgyereké meg a nagyanyámé. Szóval ettől a három halálesettől az apám teljesen feledékeny lett. Így aztán úgy látszik, hiába mondtam el neki, hogy kimegyek a tanyára, és a Dománné megígérte, hogy ruhákat vesz nekem. Amire ő azt mondta: 'Jól van, lányom, menjél csak.' Nem tudtam én, mi zajlik a városban, vigyáztam a libákra, volt belőlük vagy ötven-hatvan,

de még a tehenekről meg a többi jószágról is gondoskodnom kellett. Telt-múlt az idő, egyszer csak Dománné, aki bejárt a Czimentékhez, Nánásra, azzal jött vissza, hogy azt beszélik, egy kislányt elemésztettek a zsidók. Mondják, hogy megölték, vérért vették, mert az kellett nekik. De persze az özvegyasszonynak eszébe sem jutott, hogy én lehetek az a kislány.”²¹

Abban, hogy Hajdúnánáson a helyi hatóság komolyan vette a zavarosan beszélő, és a szomszédok rémmeséi által felizgatott apa, Seres Gábor feljelentését, a rendőrség pedig nemcsak hogy tehetetlennek bizonyult, de hozzájárult a vérvád terjesztéséhez, nagy szerepet játszott, hogy a városban 1937-ben szélsőjobboldali, nyilas agitátorok tűntek fel, és a helyi hatalom egyre kisebb készséget mutatott a zsidók vagyonának és életének megóvására. A választókerület képviselője, dr. Benkő Géza a Magyar Élet Pártjának szélsőjobboldali szárnyához tartozott. Antiszemita nézeteit visszhangozta a Hajdunánási Újság szerkesztője, Mohácsy Endre, valamint a kormánypárt nánási vezetője, Berencsy Géza is. Vagyis a hisztéria hátterében itt is megtaláljuk a lokális válságot, és a külső válság hatását, mely a helyi politikusok közvetítésével hatott és hozta felszínre az egyszerű nép zsidóellenes előítéleteit.

Igazán tragikus válsághelyzetben a konfliktusok annyira élesek, hogy hosszabb távon mindenkit magával ragadnak, örvényként magukba szippantanak. Ilyenkor a politika pedig „szabad kezét” kap: a törvényhozást, ahogy a médiát is, akadálytalanul a céljai szolgálatába állítja. Ezt a helyzetet idézte elő az az első, de különösen a második világháború Magyarországon, és egész Európában. Amíg folytak a harcok, a lokális és a globális konfliktusok „összeértek”, még a nem-zsidók számára is, előbb a frontokon, majd a „hátszágban”. A náci Németország a csapatai által megszállt területeken külön háborút vívott a fegyvertelen zsidók ellen. Nyíltan antiszemita politikájában cinikusan felhasználta a zsidóellenes előítéleteket, mintegy „transzformálta” őket. A nácik a népirtáshoz vezető, jogfosztó intézkedéseik igazolásává tette a vérvádat, holott nyíltan nem használták fel propagandájukban.

Ami nem jelenti azt, hogy rituális gyilkosság vádja nem merült fel a háború alatt is, úgy, mint a munkácsi gettóban. De igazán akkor terjedt el spontán módon a vérvád, és vezetett atrocitásokhoz, kisebb és nagyobb pogromokhoz, amikor a világháború véget ért, és a pusztítások, az éhezés, az infláció és a politikai bizonytalanság újra, minden addiginál súlyosabb válsághelyzetet idézett elő Közép- és Kelet-Európában. 1946. május első napjaiban Budapesten, a Teleki téren és az Illatos út 5/b számú házban tombolt a hisztéria, május 23-án Kunmadarason, majd 1946. július 4-én a lengyelországi Kielcében.

A Kunmadarason lezajlott pogrom akut válsághelyzetben következett be, egymással összefüggő tényezőit érdemes felsorolni. A lokális konfliktust mindenekelőtt a Nagy János elleni népbírósi per gerjesztette, mely ráadásul nem is az első volt: a község tanítóját, a volt leventeoktatót 1945 júniusában egyszer már öt évi börtönrre ítélte a karcagi népbírósi „izgatásért és a leventék nyugatra hurcolásáért”. Ezt az ítéletet olyan felháborodás fogadta, hogy végrehajtását felfüggesztették, s az ügyben az új tárgyalást tüztek ki 1946. május 20-ra: e nap eseményei indították el a pogromot.

Megjegyzendő, hogy a falusiak nem alaptalanul érezték úgy, hogy a „zsidó népbírák” igazságtalanul bántak el a tanítójukkal, bár azt sem állíthatjuk, hogy ő teljesen ártatlan lett volna az ellene felhozott vádpontokban. Tény, hogy erősen nacionalista, antiszemita nézeteket vallott, megalázóan bánt a keze alá adott zsidó fiúkkal és 1944. májusában kitartásra buzdító beszédet mondott a Fő téren. De a legsúlyosabb vádpont, a leventék elhurcolása nem állt meg, ugyanis bár a visszavonulás során magával vitte őket nyugatra, de a háború végével hiánytalanul hazahozta a csapatot. Vagyis megakadályozta, hogy harcba vessék a fiúkat. Ez arra utal, hogy addigra „megjött az esze”. Elítéltetése azért volt fontos a megye kommunista vezetőinek, mert benne látták a falu szellemi vezetőjét, a „reakciós tekintélyt”, akit ki akartak iktatni. Az ellentmondásos, és az egész falut felbolygató népbírósi perhez járultak a Budapestről terjedő vérvadás rémmesék, a politikai bizonytalanság, az inflációs nyomor, az MKP-val szövetséges Nemzeti Parasztpárt egyes vezetőinek, mindenekelőtt Veres Péternek a zsidóellenes hangulatot keltő beszédei (az NPP volt a legerősebb párt Kunmadasra), és a deportálásból visszatért zsidók jogos igényei széthordott vagyonuk visszaszolgáltatására. Minden feltétel adva volt ahhoz, hogy heti piacon a „gyerekkolbász” ürügyén rátámadjanak a zsidókra.²²

A politika Magyarországon ebben az időszakban felhasználta a „transzformált vérvádat” is, ahogy ez 1946 júliusában Miskolcon történt. Ekkor a politikai rendőrséget ellenőrző Magyar Kommunista Párt kampányt folytatott a „feketézők és spekulánsok” ellen, akiket a közvélemény a zsidókkal azonosított. A párt miskolci vezetői az éhező munkásokat előbb a liszt-spekulációval vádolt zsidó malomtulajdonosok ellen uszították. A tömeg a kenyerekre – áttételesen az életükre – törő, előzőleg internált zsidókat a Búza téren meglincselte. Negyvennyolc óra múlva pedig azért ostromolta meg a rendőrség városi központját, és vert agyon egy zsidó rendőrtisztet, az MKP legfelső vezetésének jóváhagyásával, mert elterjedt, hogy az első lincselés előző nap letartóztatott résztvevőit egy zsidó rendőr szörnyűségesen megkínozza, illetve gyilkolja. Itt a vérvád, bár a hagyományos rituális indíték nélkül, de nyíltan felmerült.²³

Érdemes még kitérni a vérvádak transzformálódására, arra a folyamatra, melynek során a hagyományos keresztény gyökerű antijudaizmus a választási kampányokban is kiaknázható ideológiává alakult, új, főként gazdasági és „fajbiológiai” elemekkel dúsult fel, egyszersmind visszafogottabbá, jogilag szabályozottá vált. Az antiszemita politikusok a XIX. század végén ismerték fel, hogy a vérvádhisztóriák során előálló „anómias helyzet”, amikor a támadó tömeg levetkőzi a gátlásait, és szembefordul a törvénnyel, a zsidóság emancipációjának felszámolása szempontjából kontraproduktív, inkább taszítja, mint vonzza potenciális szavazóikat. A vérvádak fellángolása, a hisztéria kirobbanása az erőszak elszabadulásához vezet, és a zsidó áldozatok felkeltetik a közvélemény együttérzését, rokonszenvét. Tömeglélektani szempontból sokkal célszerűbb, ha a „zsidókérdést megoldását” jogi útra terelik, a diszkriminációt törvényileg szabályozzák, mindvégig fenntartva, és a körülményeknek megfelelő szintre beállítva a zsidók iránti gyűlöletet. Ezt szolgálta a vérvád ideológiai transz-

formációja, melyre főként Németországban került sor az első világháborút megelőző évtizedekben. Bár a magyar antiszemita ebben nem játszottak vezető szerepet, azért megtették a magukét. Petrassevich Géza Magyarország és a zsidóság és Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon című, a Magyar Állam kiadásában 1900-ban és 1904-ben megjelent könyvei ugyanúgy mellőzték a hagyományos vérvádat, miközben táplálták a zsidóellenes előítéleteket, mint Bartha Miklós Kazár földön című, 1901-ben megjelent útinaplója.

Figyelemre méltó, hogy a Magyar Állam című katolikus hetilap 1896. március 29-i számában, éppen a kudarcot vallott garam-kis-sallói vérvád tanulságai alapján messzemenő következtetéseket vont le. A Gedeon álnevet használó szerző Antisemitizmus? című vezércikkében valóságos politikai programot vázolt fel, mely minden bizonnyal a lap mögött álló Katolikus Néppárt „szellemi műhelyében” született.

„Az igazi antisemitizmus a kereszténység minden összebeszélés nélküli együttműködése a következő célokra:

A zsidó tőke paralizálása minden téren. Ki kell vennünk a zsidó pénzintézetek és pénzemberek kezéből a föld népét – az intelligenciát.

Nem rendelni, nem vásárolni zsidónál – semmit, mint ők tesznek a keresztényekkel szemben.

Tehetséggel és szorgalommal kiszorítani őket minden térről, ahol keresztény elem fölött vezérszerepet vihetnek.

Zsidó által szerkesztett és kiadott lapot nem olvasunk, könyvpiacukat ignoráljuk és megvetjük s velük egy egyesületbe nem lépünk.

Soha semmi szín alatt olyan helyzetbe nem megyünk be, melyben zsidónak kellene engedelmessé válnunk, vagy zsidónak kellene alárendelve lennünk.

Társaságuktól óvakodunk s velük semminemű bizalmasabb viszonyba nem lépünk. Szellemi és anyagi függetlenségünket velük szemben megóvjuk.

Minden téren éreztetnünk kell velük, hogy úgy a társadalomban, mint a politikában a kereszténység uralkodik.

Ez az igazi antisemitizmus. Ha ennyit sem tud kivívni a keresztény társadalom, akkor nem érdemes a nevére. Nem a zsidót kell gyűlölni, hanem a kereszténységet kell szeretni. Nem szeretjük a zsidóság elveit, megvetjük hibáit, üldözzük a rituális gyilkosságig fokozódó és a zsidók által elkövetett babonáságot, de mindez semmi! Sorompóba kell már egyszer lépni a kereszténység igazi érdekeiért úgy a körülmélet, mint a megkeresztelt zsidóság ellen! Az igazi antisemitizmus képes csak visszaállítani a megzavart egyensúlyt. Enélkül minden kereszténységünk csak zengő érc és pengő cimbalom.”

Ez a cikk a millenium évében, 1896-ban jelent meg, abban az évtizedben, amelyet az utókor a magyar zsidóság aranykorának tart. Ekkor még béke és prosperitás uralkodott, válságnak nyoma sem volt. Tizenkét év múlva, az első világháború utolsó hónapjaiban viszont már küszöbön állt a katasztrofális vereség. Tág tere nyílt a bűnbakképzésnek, és a vérvádas gyűlöletkeltés fordulatait alkalmazó antiszemita propagandának.

Az Egyenlőség című zsidó hetilap 1918 szeptemberében felháborodott kommentárral közölte azt a névtelen röplapot, melyet ismeretlenek a katonák között osztogattak. Szerzője valószínűleg az Új Nemzedék című, a zsidóság ellen nyíltan uszító lap munkatársai közül került ki.

„Felhívás

Üssétek agyon a zsidókat! Árdragítók a zsidók és okozói a hosszú háborúnak, vérszipolyozók ők, létesítsetek pogromot! A szegény keresztények dolgoznak és koplalnak, ők a mi bőrünkön gazdagodnak meg, minket tönkre tesznek, kiszívják a vérünket, drágítják az életünket, meglopnak, megszarolnak. Milliomosok lettek és lesznek a mi életünk árán. Fiaink, férjeink a harctéren, mi meg itthon nyomorban pusztulunk, az ő férfaiuk mindenféle csalás árán nem kerülnek harcterre, hanem meggazdagodnak és minket tönkre tesznek. Üssétek agyon! Ki kell irtani őket!”

A rövid, gyűlöletet gerjesztő szövegben kétszer fordul elő a vér szó, és a szerző háromszor hív fel a zsidók meggyilkolására. Látható, hogy 1918 őszén a komoly tömegeket befolyásoló antiszemita politika még erősen kötődött hagyományos vérvádhoz.

PSZICHOLÓGIAI PUZZLE

A pszichológia viszonylag fiatal tudomány, a XIX. század utolsó harmadában jött létre. Megalapítói, mindenekelőtt Sigmund Freud azzal a céllal fordult az emberi lélek felé, hogy megismerje a működését, különös tekintettel rejtett késztetéseire, elfojtott feszültségeire.²⁴

A pszichológusok között kezdettől fogva sok zsidó volt, akiket már személyes érintettségüknél fogva is érdekelt az antiszemitizmus és az agresszió témája, és komoly eredményeket értek el. Köztük a „budapesti iskola” magyar képviselői, Ferenczi Sándor, Bálint Mihály, Székely Béla, Hermann Imre, Gleimann Anna, Harkai Schiller Pál. Utóbbiak (akik Budapesten éltek túl a holokausztot) két ankétot is tartottak 1945 nyarán, a Lipótmezőn, A közelmúlt lelki fertőzéseiről, illetve A beteg néplelekről és annak gyógyításáról.

Bár a zsidók elleni vérvád, illetve a rituális gyilkosság-vád kialakulásával, tömeglélektani elemzésével sokan foglalkoztak, átfogó elmélet még nem született, ami nem meglepő, tekintettel a jelenség hiányos, illetve tendenciózus dokumentáltására, mélységes irracionálisára, a kollektív pszichózis és a belőle kiinduló agresszió amorf jellegére. Éppen ezért méltánytalannak tartottam, hogy Az utolsó vérvádak – az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció történetéből című munkámon, mely lényegében a magyarországi vérvádak szociográfiája, tele addig ismeretlen forrásokkal, az Élet és Irodalom kritikusa a pontos fogalmakkal operáló értelmezési keretet kérte számon.²⁵



Pibenő nő

A vérvádak pszichológiai értelmezésének két fontos iránya van: az analitikus, mely a század elejére vezethető vissza, és a tömeglélektani, mely újabb keletű. A két elmélet összekapcsolódik, de bizonyos pontokon még mindig hiányos.

Székely Béla 1936-ban megjelent könyvében, miután megállapította, hogy a vérvád nem kizárólag a zsidóságra vonatkozott, ezt írja: „Ott kísért ez minden régi vallás keletkezésénél, fejlődésénél, hiszen minden új vallás, szekta az apák vallásához ragaszkodók szemében: lázadás a régi Isten ellen. Maga a zsidó nép sem volt mentes a vérvádtól, mert saját országában ugyanúgy vérvádat emelt a Mammon-imádók ellen, akár a rómaiak a korai keresztények ellen. Amikor aztán a kereszténység hatalomra került, az ő ellene emelt vádat most már a zsidók és az eretnekek ellen fordította.”

A zsidósághoz, ahogy ezt Freud megállapította, az a titokzatos és félelmetes érzés kötődik, amelyeket rejtett, ősrégi emlékek váltanak ki. „Amint mondtuk, ezekhez az emlékekhez a gondolatok mindenhatóságának animisztikus hite fűződik: az a félelem, hogy az ártó gondolat a titokzatos emlékek felbukkanásán át teljesedésbe mehet. A maga zárt és titokzatos életét élő zsidóság ezt a misztikus emlék-idéző szerepet töltötte be, anélkül, hogy ennek hatása alól a zsidóságot körülvevő népek szabadulni tudtak volna.”

„Ennek a félelmetes-titokzatosnak a középpontjában az ősi vád áll: a zsidók megölték Jézus-Krisztust. Ez a zsidóság elleni gyűlölet legfőbb vádjá, ez ismétlődik a kétezres éves galuti sorsban, ez robban ki a vérvádban, ez a gyűlöletnek első magja, amelyet a kisgyermek lelkébe vetnek.”²⁶

Az antiszemitizmus Székely Béla szerint Isten ellen való örök, legbenső lázadásnak a megnyilatkozása, elfojtott szorongások, ősbűnök kivetítése a zsidóságra. A kereszténység soha nem tudja a zsidóságnak megbocsátani azt, amit Jézus elítéléséről és

megfeszítéséről tanít. Azt, hogy a megváltót adta az emberiségnek, majd a szigorú apa képviselésében megölette a lázadó fiút.

Ebben az értelemben a vérvád az ősi hasadék kifejeződése a kereszténység és a zsidóság között, a Bálint Mihály által leírt „östörés”. Az antijudaizmus a középkorban terjedt el a keresztény Európában, azaz jóval régebbi, mint a humanizmus és a jog-egyenlőség eszméje, valamint a többi „univerzális erkölcsi érték”. Ezért amikor a vérvád felbukkant a tudatalattiból, hatályon kívül helyezte a zsidók iránti részvétet, az empátiát és szolidaritást. Közép- és Kelet-Európában a XIX. és XX. században azért is voltak elterjedve a zsidóellenes előítéletek, mert ezen a területen késve alakultak csak ki a nemzetállamok, ezért a minden állampolgárt megillető emberi és polgári jogok eszméje nem vert igazán gyökeret a társadalomban. Így a hagyományos, vallási gyökerű zsidógyűlölet tovább élt, erre rakódott rá a radikális nacionalisták és a nácik antiszemitizmusa.

De milyen lelki áttételeken keresztül alakult ki a „szeretetvallásnak” nevezett kereszténység híveinek fel-fellángoló, és pusztító erőszakba torkolló dühe a zsidóság ellen? Erről Grünberger Béla magyar származású pszichoanalitikus írt francia szerzőtársával, Pierre Dessuant-tal együtt figyelemre méltó könyvet.²⁷

Munkájuk nagyrészt a nárcizmusról szól, különös tekintettel a nárcizmus és az ödipális fejlődési folyamatra, melynek során a gyermeki illúziókhöz fűződő heves érzelmek konfliktusba kerülnek a valósággal, ami irracionális feszültségeket gerjeszt. Mindannyian megtapasztaljuk a kisgyermek primitív, vagy archaikus nárcizmusát. De van egy másik fajta, énné vált, egyszersmind az ént mint tárgyat integráló nárcizmus is, mely lehetővé teszi a személyiség struktúrálását. A Freud által ödipálisnak nevezett, a valósággal való állandó konfrontáció nyomán kialakult, azt tudomásul vevő szemlélet előbb-utóbb felbomlasztja a gyermeki, narcisztikus világképet, így válunk felnőtté. Gyakran előfordul azonban, hogy emberek, társadalmi csoportok vagy kulturális-szellemi közösségek megrekednek a gyermeki nárcizmusnál, a mindenható képzelet világában, s lelki energiáikat az ödipális konfliktusok mindenáron való elkerülésére, a „zavaró valóság” kiküszöbölésére fordítják.

A két francia analitikus Jézus Krisztust, mint a judaizmussal szemben fellépő megváltót a nárcizmus megtestesülésének tartja. A tiszta és gyermekien ártatlan Jézus magához akarta ölelni, üdvözíteni akarta a korabeli Palesztina zsidóságát, mely azonban elzárkózott előle. A nárcizmusán esett sérelem soha nem hegedt be, ez magyarázza, miért támadja és bírálja folyamatosan a zsidókat, akik a Törvény és az apai elv megtestesítői. Tanítása szemben áll az ödipális felfogással, hiszen a lelki javakat, a feltétel nélküli, tehát narcisztikus szeretetet és türelmet hirdeti, olyan érzéseket, melyeknek szépsége és vonzereje az anya-gyermek viszonyhoz kötődik. A nárcizmus bipolaritása, a szeretet és gyűlölet kettőssége Jézus példabeszédeiben is tükröződik: amikor a gyermekek iránti szeretetéről beszél, ezt szembeállítja a zsidósághoz ragaszkodó felnőttek gyűlöletével, a gazdagokat megvetve védi a szegényeket, a férfiakat elutasítva védi a nőket.

Grünberger és Dessuant szerint a kereszténység lényege a hit, a judaizmusé pedig a törvény és annak megtartása. Az előbbi, a nárcizmus vallása valójában az ödipális konfliktus megkerülésének kísérlete. De mert az irreális vágyak beleütköznek a valóságba, az ismétlődő kudarcok az elviselhetetlenségig fokozzák a frusztrációt. Így a nárcizmusra hajlamos keresztények minél mindenhatóbbnak vélik magukat, annál erősebb konfliktusba kerülnek a zsidók realitásérzésével, amit cinizmusként, szkepticizmusként érzékelnek. Bűnbakképzésük lényege, hogy kudarcaik okát a zsidókban vélik megtalálni. Mivel a bűnbakképzés belső, mélyről jövő igényt elégít ki, racionális érvekkel nem lehetett fellépni a vérvádhisztéria ellen, mely valójában fordított Ödipusz konfliktus. A keresztények rátámadnak a zsidókra, azaz megölik az Apát, arra hivatkozva, hogy zsidók megölték a fiút. Ez nem más, mint a pszichonálizisból ismert *déplacement* vagy *inversion*. (áthelyezés vagy megfordítás).²⁸

A vérvád pszichoanalitikus elmélete megmagyarázza az agresszióban is megnyilvánuló zsidóellenes érzéseket azoknak az esetében, akik őszintén, szívvel-lélekkel keresztények, azonosulnak Jézus Krisztussal, átérzik csalódását és fájdalmát a Golgotán. Ismeretes, hogy a középkorban, Németországban a Jézus utolsó napjait megjelenítő passiójátékokat követően a közönség egy része rátámadt a zsidókra, húsvétkor pedig egyes itáliai városokban a zsidóknak még XVIII. században is célszerű volt elrejtőzni, nehogy a hívő keresztények „bosszúból” megtámadják őket, ahogy erről Casanova is beszámol emlékirataiban. De hogyan hatott a vérvád a zsidók elleni agresszió kitörésére a XIX. és XX. században, Közép- és Kelet-Európában?

Analitikus szempontból a vérvádhisztéria az Ösztön-Én lázadása a Felettes-Én ellen. Freud szerint az ösztön-én a személyiség ösztönpólusa; tartalmai, melyek az ösztöntörekvések lelki kifejeződései, tudattalanok, részint örökletesek és velünk születettek, másrészt elfojtottak és szerettek. Ökonómiai szempontból az ösztön-én a pszichés energia első gyűjtőtartálya; dinamikus szempontból konfliktusban van az énnel és a felettes énnel, melynek szerepe a bíróhoz vagy a cenzoréhoz hasonló. Freud a lelkiismeretben, az önmegfigyelésben és az eszmények képződésében látja a Felettes-Én funkcióit. Ami tehát nem más, mint az Ödipusz-komplexus örököse és a szülői követelmények és tilalmak interiorizációja hozza létre.

A vérvádhisztéria tehát ilyen értelemben a Felettes-Én, a Törvény tilalma elleni lázadás. Előkészíti az anómiát, vagy egyenesen együtt jár az anómiás állapottal. Speciális „ösztönlázadásról” van szó, melynek során az agresszió és destruktív késztetések a zsidóság, általában véve a törvény, a rend és az anyagi világ ellen irányulnak. A vérvádak által kiváltott pogromok a rendre nem maradtak a „medrükben”, a pusztítás és a fosztogatás kiterjedt az összes gazdag ember vagyonaára. Ezek jó része Kelet- és Közép-Európában persze zsidó volt, aki a „valóságprincípiumnak” tekinthető pénz fölött rendelkezett, amivel a kereszténység hosszú időn át, évszázadokon át nem tudott megbékélni. A vérvádhisztéria során az azt átélőkben annyira fokozta a belső feszültséget, hogy egy ponton minden külső irányítás nélkül kitört és agresszió formájában nyilvánult meg.

De a vérvádhisztéria „keresztény kötődése” a második világháború utáni magyar esetekben legföljebb áttételes lehetett. Pető Andrea tanulmányában az Illatos út 5/b alatti házban kitört vérvádhisztériát és zsidóellenes agressziót elemzi népbírói periratok alapján. Előzménye az volt, hogy egy bizonyos H. nevű 64 éves volt honvéd törzsrőrmester és házbizalmi az udvaron felolvasott egy, a környéken körözött levelet, melyet kétségbeesett szülők írtak, akik egy eltűnt négyéves kislányt kerestek. „Az Illatos út 5/b. lakói úgy vélték, és az akkori Budapesten ezzel nem voltak egyedül, hogy a gyerek eltűnéséért a holokausztért bosszút álló zsidók a felelősek, akik kolbászt készítenek az elrabolt gyerekekből. Ebben a hitükben megerősíthette őket, hogy – a vallomások szerint – a házbizalmi, a négy elemi végzett H. olyan vészjósló hangon olvasta fel a körlevelet a gangon álló lakóknak, hogy azok rögtön gyerekhússal kolbászt töltö zsidókat láttak mindenhol.”²⁹

Kétséges azonban, hogy H. házbizalmi, aki a népbírói iratok szerint az ostrom alatt háborús bűnöket követett el és aljas módon visszaélt hatalmával abban az óbudai házban, melynek akkor informális vezetője volt, hívő keresztény lett volna. Ahogy valószínűleg Kabai Tóth Eszter, a három elemi végzett, gyermektelen zselléraszony sem volt az. Ő azt hallotta 1946. május 20-án este a Karcagon tüntető madarasiaktól, akik elhatározták, hogy kimennek a piacra: „Kezdjék az asszonyok, őket nem fogja a törvény.” Két nap múlva, kora reggel az asszony felrúgta Kuti Ferenc tojáskereskedő kosarát, ezt kiabálva: „Az én testvéremnek, Csörgő Sándornénak a kisfiát is elvitték a zsidók!” De amikor a három halálos áldozattal járó pogrom tárgyalásán a bíró megkérdezte tőle, hogy tényleg hisz-e a vérvádban, ebben a középkori babonában, azt felelte: „Hiszek is, meg nem is.”³⁰

Az sem hihető, hogy H. házbizalmi az Illatos úton a vérvádra vonatkozó „tudást” adott volna át, elsősorban a női lakóknak, illetve jelet adott volna a gyermekrablással gyanúsított M. Lajos meglincselésére. A zsidó ószerest a ház előtt 160, más verziók szerint mintegy 500 (!) ember lincselte meg, úgy, hogy a rendőrök életveszélyes sebesülésekkel tudták csak kimenteni. Még ugyanazon a napon a felizgatott tömeg megtámadta a rendőroroszobát is, hogy végezzen a „gyerekhússal kereskedő” zsidóval.

Lehet-e H. házbizalmi „játékvezetőnek” tekinteni, állítható-e, hogy a lincselésre „karneváli hangulatban” került sor? Kende Tamás a Vérvád című, 1995-ben az Osiris kiadónál megjelent könyvében, és 2012-es PhD-értekezésében is azt állítja, hogy anómia előidézésében mindig jelen van egy külső „szakember”, aki általában értelmiségi és járatos a vérvádak történetében.³¹

Pető Andrea cáfolja ezt a teóriát. „Kende Tamás a vérvádak elemzésekor a karneváli elemeket hangsúlyozza. Amikor az előítéletek és félelmek a tömegpszichózis nyomán kirobbannak, akkor mindig szükség van egy katalizátorra, egy ’játékvezetőre’, aki szerinte ’mindig értelmiségi’. Az előbb felsorolt értelmezési keretekben azonban nem lehet elemezni az olyan, pogromba torkolló vérvádeseteket, mint amilyen például az 1946. május 8-án Budapesten egy jórészt munkások által lakott, nagy körfolyosós bérházban történt.”³²

Az 1946 utáni vérvádak elemzése során az analitikus értelmezésnél többre megyünk a tömeglélektani megközelítéssel, különös tekintettel a „kollektív áldozati szerep” szociálpszichológiájára, melyet egy nemrég megjelent könyv mutat be.³³

Az izraeli, nyugat-európai és magyar szerzők tanulmányait tartalmazó kötet előszava megállapítja: „Ha egy társas csoport történetében jelentős szerepe van az áldozati élményszerveződésnek, akkor ez a csoporttagok társas identitására is hatással lesz. Ez a gondolat jelenik meg a kollektív áldozatiság fogalmában, melynek lényege, hogy ha egy csoport a sorozatos, más csoportoktól elszenvedett, igazságtalannak vélt sérelmek nyomán tartósan azonosul az áldozat szerepkörével, akkor ez az áldozati élmény mélyen beágyazódik a kultúrába, általános világszemléletként meghatározza a csoporttagok további csoportközi tapasztalataihoz való viszonyulását és tovább adódik a kollektív emlékezeti reprezentációkban a következő generációknak is.”³⁴

Egyértelmű, hogy a XIX. és XX. század folyamán Közép- és Kelet-Európában a keresztény többség helyezkedett a zsidókkal szemben a „kollektív áldozatiság” szerepkörébe, ami összefüggésben lehetett a vallás tanításaival is, hiszen Jézus Krisztus, „Isten báránya” példájával ennek elfogadására tanította követőit. Ez az elvárás azonban a tömegek számára teljesíthetetlen volt. Így az indulatok időről-időre kitörtek, és az agresszió a bűnbaknak tekintett zsidóság, a „Törvény népe” ellen fordult.

A XIX. század végétől már nemzeti keretek között folyt a „viktimizáció”, mely nyilvánvalóan nemcsak individuálisan, az egyéni pszichében játszódhat le, hanem közösségekben és csoportokban is, és komoly befolyást gyakorolt a társadalmi tudatra. A közép-európai nemzetek közül az első világháború után főként a németek és a magyarok tekintették önmagukat a zsidóság áldozatának, akik igazságtalan sors elszenvedésére kényszerültek. A „nemzeti viktimizációt” univerzálissá növesztő Hitler volt az, aki a hagyományos zsidóellenes vádakat felélesztve bűnbakképzési mechanizmusokat indított be, törvényesítette a zsidók számára az anómiát, és a második világháború és a holokauszt örvényébe kergette a németeket. Hitler kezdettől fogva a németek „megmentőjeként” tűnt fel, aki megvédi sokat szenvedett népét a „fenyegető zsidó veszélytől”.³⁵

Ez a gondolatmenet a magyarságra vonatkoztatva visszatérően jelen volt a fajvédők, majd Imrédy Béla és Szálasi Ferenc beszédeiben és írásaiban.

Végül érdemes még pszichológiai szempontból megvizsgálni a hírhedt magyar vérvadás verset, és keletkezésének körülményeit. Erdélyi József: Solymosi Eszter vére című uszító költeményét Erős Ferenc elemezte.³⁶

Erős szerint a nyilasokhoz csatlakozó költő célja a rituális gyilkosság vádjának „transzformációja” volt: a vérvádnak a forradalmi retorikával és a szociális demagógiával való összekapcsolása. „A költemény erotikusan felizzó soraiiban a kis libapásztorlány vére ’beh meleg’, de a költő fantáziájában a kiontott vér talán nem vész kárba, mert a ’szűz juhocskából’ magyar anya lesz, a magyar feltámadás szülőanyja, már-már istenanya, ’árva népének’ anyja...”

Nehéz azonban elképzelni, hogy Erdélyi József, bár gyermekkorában hallotta, hogy titokzatos zsidók gyermekeket rabolnak, őszintén hitt volna a vérvádban. Ér-

telmiségi volt, költő, József Attilához hasonló tehetségnek tartották. Ő lett volna az a „játékmester”, akit Kende Tamás emleget? Csakhogy amint Erdélyi József Fegyvertelenül című, először 1943-ban megjelent önéletrajzában bevallotta, azért írta meg a verset, mert nem kapta meg hat egymást követő évben a Baumgarten díjat, úgy, ahogy ezt követelte az alapítvány kuratóriumától. Természetesen visszautasították, ezért bosszút akart állni a „elzsidósodott magyar irodalmi világon”.³⁷

Vagyis a realitásérzékkel mindig hadilábon álló költő egyszerűen a „zsidóság” zsarolásra használta a Solymosi Eszter véreit. Versét a Virradat című nyilas hetilap jelentette meg 1937 augusztusában, és az újságból ekkor a szokásosnál nem kevesebb, mint tízezer példánnyal többet adtak el...

JEGYZETEK

- 1 Néhány, Nyugat-Európára fókuszáló mű a témában. Roth Cecile: *The Feast of Purim and the Origins of the Blood Accusation 1933.*, Perry, Marvin – Schweitzer, Frederick (eds) *Antisemitic Myths. A Historical and Contemporary Antology*, 2008., Macoby, Hyam: *Antisemitism and Modernity. Innovation and Continuity*, 2006.
- 2 Saul Friedländer: *Hist oire et psychoanalyse*, Seuil, 1975., p. 164-165.
- 3 Trachtenberg, Joshua: *The Devil and the Jew. Th Medieval Concept of the Jew and its relation to Modern Antisemitism*, 1961.
- 4 Elég, ha ezt a gondolatmenetet kifejtő pszichológusok között említjük Ernst Simmelt, Rodolphe Loewensteint vagy a magyar származású Béla Grünbergert – az ő koncepciójára a későbbiekben még visszatérek.
- 5 Jakov Katz: *Az előítélettől a tömeggyilkosságig*, Osiris, 2001., fordította Pelle János
- 6 Kende Tamás: *Együttélés – együttfélés A vérvadak és pogromok az újkori Kelet-Európában* PhD értekezés, Miskolc, 2012., 81. old.
- 7 Kende 1995-ben könyvet adott ki *Vérvád* címmel az Osiris könyvkiadónál, PhD értekezésében kibővítve megismétli ennek főbb tételeit.
- 8 Lásd *Az utolsó vérvadak – az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből* c. kötetem Pelikán, Budapest, 1995.
- 9 http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=136:interetnikai-konfliktusok-antisemita-erszak-zsido-ellenallas-1887-1918&catid=16:esetek. Továbbá Pelle János: *Tiszaeszlár visszhangja – vérvádhisztóriák a magyar sajtóban*. In: *Vérvadak üzenete Minoritások könyvek 2*, Budapest, 1996.
- 10 Heltai Jenő: *Négy fal között - Naplójegyzetek Magvető, Tények és tanúk*, 2017., 81. old.
- 11 Randolph L. Braham: *A Magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. I. kötet. Park kiadó, 2007. 273-274. old.
- 12 A nyilasterror hatása egy kamaszlány előítéleteire, In: *1944/1945: Társadalom a háborúban*. Szerkesztette Bódy Zsombor és Horváth Sándor, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.
http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=140:antisemita-zavargasok-pogromok-es-vervadak-1945-1948&catid=16:esetek
- 13 Standeisky Éva: *Antiszemizmusok Argumentum 2007*. Lásd az *Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban* című fejezetet.
- 14 Pető Andrea: *Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapestben*, *Múltunk* 2006/1. 41-71. old.
- 15 „1940 és 1945 kötött 7000-7200 SS szolgált Auschwitzban és melléktáboraiiban. Kezdetben 85 százalékban németek és osztrákok voltak, de arányuk 1943-tól 50-60 százalékra csökkent. Helyükre

- romániai, baltikumi, csehországi, szlovákiai, jugoszláv és magyarországi népi németek érkeztek. Legalább 121 litván és 111 magyar állampolgár szolgált Auschwitzban.” Vági Zoltán – Kádár Gábor: Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban, Könyv és Kávé, Budapest, 2017., 68. old.
- 16 Blutman László: A rejtélyes tiszaezlári per Osiris, 2017, 87. old
 - 17 Blutman László alapos könyvében meggyőzően bizonyítja, hogy a Tiszadán a folyóból kifogott női holttest nem volt Solymosi Eszteré, bár Eötvös Károly védő erről győzte meg a nyíregyházi bíróságot. Bár a holttest soha nem került elő, nem lehet kétségbe vonni a Magyar Királyi Kúria 1884. május 10-i ítéletét, mely az eszlári zsidókat felmentette a gyilkosság vádjá alól.
 - 18 Pelle János: Az utolsó vérvádak 73-76. old.
 - 19 Kende Tamás: i.m. 158-171. old.
 - 20 Kövér György: A tiszaezlári dráma - Társadalomelméleti látószögek Osiris, 2011. Özv. Solymosi Jánosné jellemzése: 310. old.
 - 21 Pelle János: Az utolsó vérvádak, 73. old.
 - 22 Lásd erről Apor Péter: A népi demokrácia építése. Kunmadaras, 1946. Századok, 1998/3. Vörös Éva: Kunmadaras. újabb adatok a pogrom történetéhez, Múlt és Jövő, 1994/4., Pelle János: Az utolsó vérvádak, 151-168. old.
 - 23 Lásd A tömeg és a tanuk – a holokauszt miskolci öröksége In: Pelle János: Auschwitz magyar szemmel K und K kiadó, 2016.
 - 24 Freud már az 1890-as években cikket szentelt a zsidók által felkeltett negatív érzelmeknek. Lásd erről: Sigmund Freud: Das Unheimliche (Imago V.) Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben.
 - 25 Braun Róbert A holokauszt és a vérvád című, lekezelő és kioktató cikkében (ÉS, 1997. október 31-i szám) ezt írja: „A mű történelmi publicisztika: állásfoglalás egy lényeges kérdésben. A kurrens szakirodalmat nem tárgyalja, a problémát nem helyezi el más szövegek rendszerében. Nem tudjuk, mit tudhattunk volna eddig, az eseményekről mit állítottak egyáltalán. S leginkább: magyarázó, igazoló kijelentéseit érvelés híján a szerző személyes hitele támasztja alá.”
 - 26 Székely Béla: Az antiszemitizmus története, Tábor könyvkiadó, 1936., 85-93. old.
 - 27 Béla Grunberger et Pierre Dessuant: Narcissisme, Christianisme, Antisemitisme. Actes Sud, Hebraica, Paris, 1997.
 - 28 Az antiszemitizmus és a vérvád pszichoanalitikus értelmezéséről lásd Antiszemitizmus és tudatalatti c. tanulmányomat, az ugyanilyen címmel megjelent könyvemben. In: Pelle János Antiszemitizmus és tudatalatti Józseveg hiánypótló, 1999., 113-136. old.
 - 29 Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten Múltunk 2006/1.
 - 30 Lásd a Haladás című hetilap 1946. június 28-i számában megjelent tudósítást a tárgyalásról.
 - 31 Kende Tamás elsősorban az oroszországi vérvadás pogromokra koncentrál, ezekből vonja le következtetéseit, Újváry Zoltán néprajzkutatónak a dramatikus népszokásokat és népi játékokat elemző kutatásai alapján. Csakhogy a vérvád soha, egy pillanatra sem volt játék, mindig véresen komoly volt. Nem zajlott „karneváli hangulatban” és nem volt szükség hozzá „játékmesterre”. Kende rendre figyelmen kívül hagyja a huszadik századi magyar tapasztalatokat, a vérvád és a holokauszt összefüggéseiről tudomást sem vesz. Engem előszeretettel nevez a munkáiban „újságírónak”, diszkréten arra utalva, hogy munkáimat nem érdemes komolyan venni.
 - 32 Pető Andrea, i.m, u.o.
 - 33 Lásd erről a közelmúltban megjelent tanulmánykötetet: A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája. Szerkesztette Fülöp Éva és Kővágó Pál, Oriold és Társa kiadó, Budapest, 2018.
 - 34 A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája, 8-9. old.
 - 35 A németekre kényszerített „kollektív áldozati szerep” a náci propaganda egyik fő fegyvere volt. Lásd erről Agora Zsuzsanna: Kollektív áldozatiság a náci propagandabeszédekben. In: A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája 169-192. old.
 - 36 Erős Ferenc: Gyermekijesztő dajkamese a vér, a vád...” Adalékok a vérvád pszichológiájához. In: Vérvádak üzenete Minoritás könyvek, 1977., 71-78. old.
 - 37 Lásd erről Standeisky Éva: Bűnbocsánat. Erdélyi József pere és rehabilitációja 2000 folyóirat 2001/6.

Boże, coś Polskę (Isten, ki Lengyelhont...)

200 ÉVES TÖRTÉNETE ÉS HATÁSA

BEVEZETŐ

2018. október 25-én a Lengyel Köztársaság budapesti Nagykövetsége együttműködve a Lengyel Intézettel tudományos konferenciát szervezett a Feliks Alojzy versére szerzett, *Boże coś Polskę c.* népeinek keletkezésének 200. évfordulója alkalmából. A vers 1816-ban keletkezett, I. Sándor orosz cár (hivatalos koronázási aktus nélküli) lengyel trónfoglalása első évfordulója alkalmából.

A *Boże, coś Polskę* két évvel később kezdett egyre sűrűbben második nemzeti himnusként felhangozni, miután a szövegben lényegbevágó javítások történtek, valamint a Jan N. Kaszewski által komponált eredeti dallamot egy népszerű vallásos énekre cserélték. Az évek múlásával rendkívül nagy népszerűsége tett szert, s a rabság idejében is kísérője volt a legfontosabb lengyel eseményeknek. Lengyelország függetlenségének visszaszerzése (1918) után szintén megmaradt a lengyelek kedvenc hazafias énekének. Volt olyan időszak, amikor még az is fölmerült, hogy a *Boże, coś Polskę*-t ismerjék el az ország hivatalos nemzeti himnuszának. Végül azonban úgy döntöttek, hogy a *Mazurek Dąbrowskiego* maradjon meg a lengyelek himnuszának, de a *Boże, coś Polskę*-t mindenütt énekelték a II. világháború éveiben éppúgy, mint a kommunizmus évtizedei alatt, vagy a Szolidaritás, a szükségállapot idejében, és 1989 után is.

A *Boże, coś Polskę c.* éneknek ez alatt a kétszáz év alatt több idegen nyelvű változata is született. Nagyon érdekes a magyar befogadástörténete is, melynek meggyőző bizonyítékai a konferencia egyes referátumai is.

Szalai Attila is megosztotta a konferencia közönségével a témára vonatkozó, személyes élményeiből fakadó reflexióit, felhasználva az időközben *Lengyel földön. Emlékek, naplók 1976–1990* című monumentális művében is publikált anyagait (Magyar Napló Budapest, 2018).

Tegyük még hozzá, hogy a konferencia hangulatát emelte a lengyel és magyar hazafias dalokból álló koncert Pálmai Árpád kitűnő előadásában. Az ülés moderátorai Joanna Urbańska (a Lengyel Intézet igazgatója) valamint Jerzy Snopek (a Lengyel Köztársaság magyarországi nagykövete) voltak.

Jerzy Snopek



PETNEKI ÁRON

Éneklő magyar Kościuszko halmán

GONDOLATOK A KOMPARATÍV KULTUSZTÖRTÉNETRŐL

Wawel runie – a zostanie Mogiła Kościuszki.

A Wawel ledől, de Kościuszko halma megmarad.

(Kornel Ujejski)

Az egyre szélesedő horizontú történeti, művelődéstörténeti és történeti antropológiai kutatásokban előkelő helyet foglal el a *memoria* szerepének vizsgálata. A latin kifejezés az emlékezetet jelenti, ám a fenti társadalomtudományok ide kapcsolják az emlékezethez kapcsolódó rítusokat, tárgyi emlékeket és ezek társadalmi szerepét is.¹

Ehhez a lengyel–magyar komparatív kutatások rendkívül alkalmasnak bizonyulnak. A korábbi taxatív felsorolásokkal, vagy a pusztá kapcsolattörténettel szemben (mint pl. 'Kościuszko a magyar irodalomban'), éppen a mentalitástörténet közös kapcsolódási pontjai miatt, egy nagyobb régió összehasonlító kutatásait kell előnyben részesítenünk.

A francia történettudomány vezette be a *lieux des mémoire* fogalmát, ez többek között azoknak a kultuszhelyeknek a kialakulását illetve kialakítását is vizsgálja, melyek a *memoria*-val kapcsolatosak; tárgyalja a hozzá kapcsolódó rítusokat, azok mentalitástörténeti szerepét (nemzettudat, azonosságtudat, stb.).² Itt is elsődleges hely illeti meg a kutatási eredmények összehasonlító vizsgálatát, hogy elkerüljük az olyan téves általánosításokat, mint pl. annak hangsúlyozása, hogy az ünnepélyes újratemetés magyar specialitás (hiszen ugyanúgy megvan a lengyel hagyományban is, de szélesebb európai párhuzamai is akadnak).

A magyar–lengyel kapcsolattörténet mentalitásbeli vizsgálatának egyik lényeges pontja az, hogy mit tudott az egyik ország társadalma a másikéről, és ezeket a információkat hogyan használta fel saját önazonosság-tudata alakításában. Erre kínálkozott jó példának Tadeusz Kościuszko kultusza, amely kétségtelenül jelen volt a XIX. század magyar társadalmi tudatában. Ennek a jelenlétnek a nyomait tetten érhetjük a legkülönfélébb társadalmi rétegeknél. A vizsgálat másik kritériuma az emlékezet helyeinek felkeresése, tehát a helyszín kiváltotta érzelmek és inspirációk is fontosak számunkra.

A Kościuszko-kultusz hagyományosan Krakkóhoz kötődik, méghozzá kétfajta helyszínen. Az egyik a Vezér (*Naczelnik*) földi maradványait rejtő tumba a waweli székesegyház alteplomában. Ennek a szerepe erősen hasonlít a középkori ereklyetisztelet formáira. Ráadásul a Wawel, amely egyben a nemzeti panteon szerepét is játssza, kettős értelmet nyer. Fenn a „nemzet oltára”, a Szaniszló-koporsó, az integer lengyel állam „lelki központja”, ahol az uralkodó a hadjáratok előtt könyörög és ahová a győz-

tes vezér visszatér; amely fölött a zsákmányolt lobogókat felaggatják (ennek legmarkánsabb írott és képi emléke az 1410-es grunwaldi/tannenbergi csatában a német lovagoktól elvett zászlók leírása és egykorú ábrázolása, a *Banderia Prutenorum*)³. Lenn, a kriptában, a másik „nemzeti szent”, a szabadsághős teste, ahová a bukott függetlenséget meggyászolni jönnek, s amely egyben a jövő záloga is. (Funkcióját tekintve – némi túlzással – nemzeti siratófalnak is nevezhetném).

A kultusz másik színtere az emlékhalom, a *Kopiec Kościuszki*, amely az emlékmű szerepét tölti be. A bezárttal, földalattival szemben a nyílt térben magasodik fel a város fölött, és a városból mindenütt látható (legalábbis a XIX. századi állapot szerint). Elbeszélőink mindegyike mintegy zárandoklatként megy a Kopiec tetejére, ahol nem pusztán körbetekint, hanem a ritus, a szent cselekmény nyomaira is rábukkanunk: pl. hazafias dalok, többek között a „*Jeszcze Polska nie zginęła*” eléneklése.

Referátumomban e kultusz XIX. századi magyar megnyilvánulásait vizsgálom. Meglepőnek tűnhet, hogy a kor magyar politikai tudatában mennyire ismert Kościuszko alakja. Természetesen ez nem az egzakt lexikális ismereteket jelenti, ám a két fő pont, Raclawice (a győzelem)⁴ és Maciejowice (a bukás),⁵ majd a száműzetés mindig „képben van”.⁶ (A lexikális ismeretekkel egyébként is baj van: többek között még a XIX. század végén olyan művek is pontatlanságokat terjesztenek, mint a Pallas Nagy Lexikona, melyben Kościuszko mint Washington hadsegéde szerepel. Ezt a tévedést a róla elnevezett budai utca 1948-ban állított emléktáblája is megismétli.)

Magyarjaink azonban mind a reformkorban, mind 1848 után nagyfokú empátiáról tesznek tanúbizonyságot, hiszen a bukott szabadság, a függetlenség elvesztésének hőse Kościuszko. (Ugyane XIX. századi empátiára megy vissza annak a kérdése: miért a bukást ünnepeljük, miért a száműzetésben vagy a 301-es parcellában fekvőket temetjük újra, stb.) A felfogás egyedül az 1920-as évek „kurzus-költőjénél”, Gyula diáknál (Somogyvári Gyula) fordul meg, ez azonban már a két világháború közti időszak, amikor Kościuszko ismét a kivívott szabadság győzelmes hőse lesz, szemben a Trianon által letiport vesztes magyarsággal. Ráadásul a vers maga is egy harmadik hely ihletésében íródik, és ugyanezen a helyen hangzik el a költő szájából: a Wawel bejáratánál álló bronzszobornál, amelyből végül nem lesz „*lieu de mémoire*”.⁷

Kérdésünk tárgykörében a legfontosabb forráscsoport az emlékiratok, naplók, úti tárcák személyes hangú műfaja. Ezeket a Krakóba látogató magyarok írták benyomásaikról, élményeikről, kalandjaikról, az ott történt dolgokról, a számukra fontos látnivalókról – s nem utolsósorban a város kiváltotta érzéseikről.

A felsorolt kategóriák közül az érzések a legfontosabbak, hiszen ezek történeti analitikus és komparatív vizsgálata néha nem kis nehézségekbe ütközik.⁸

A Vezér, a *Naczelnik* magyarországi kultusza szempontjából az sem mellékes, hogy – az 1848/49-ben hazánkban működő Bem és bizonyos mértékig Dembiński személyétől eltekintve, akikkel a magyaroknak közvetlen kapcsolata volt – messzemenően Kościuszko alakja volt a legismertebb és (talán Bem kivételével) a legnagyobb

tisztelet övezte. Emlékének megőrzésében szerepet játszott szépirodalmunk is, ennek részletei azonban most kívül esnek vizsgálatom körén.

Az emlékiratok Kościuszko kapcsán a következő helyszínekre, illetőleg témákra terjednek ki:

a.) a sírbolt a waweli székesegyházban,

b.) a *castrum doloris*, a „gyászalkotvány”, azaz a díszes, képekkel ellátott és eredetileg a székesegyházban az újratemetés szertartásánál használt ravatal, ameddig az még a hajdani királyi vár egyik termében másodlagosan felállítva látható,

c.) Kościuszko halma,⁹ ahová kötelességszerűen elzarándokol valamennyi XIX. századi magyar látogató. Az ilyen kirándulás első említése Toldy Ferenc naplójában található, egy évvel a halom felépülése után (1824).¹⁰

d.) bizonyos rituális cselekmények: dal eléneklése, esetleg dal meghallgatása, ima, valamint emlékek (mint fűszálak, földdarab) összegyűjtése és ereklyeként való őrzése.

Az emlékiratokban azonban nem említik meg a tárgyi emlékeket: ilyenek az arcképek (elsősorban grafikák), illetve Kościuszko arcvonásaival díszített használati tárgyak, mint porceláncsésze, üveg pohár vagy ezüstkánál, illetőleg női ékszerek (arcképes brosz, medál). Ilyeneknek csak meglétéről (pl. köz- és magángyűjteményekben) van tudomásunk, ám a mögöttes történetüket nem ismerjük.

E szempontok vizsgálatára választottam ki hat olyan, 1833 és 1885 között keletkezett írást, melyben a krakkói Kościuszko-kultuszhoz kapcsolódó fenti kritériumok részben vagy egészben szerepet játszanak, és megtalálhatók a személyes reflexiók is. Szerzőik valamennyien értelmiségiek, de egyáltalán nem a hivatásos literátori pályán működnek. Foglalkozásuk, társadalmi helyzetük különböző, ám szövegeikben a politikai és érzelmi motiváció egyaránt tetten érhető.

Első példánk a Felhévizy álnéven írt „Kosciuszko halma” című irodalmi levél, amely 1833-ban jelent meg Mátray (Rothkrepf) Gábor folyóiratában, a *Regélő*ben. Az írás fontos, és politikai mondanivalót hordozó eleme a *Wawel – Kopiciec* ellentétpár: a város fölötti természetes magaslat, a szirtre épült vár a monarchista múltat, a másik, az emberkéz összehordta domb a republikánus eszmét képviseli. A szövegben fontos adalékot találunk az újkori „ereklyegyűjtés”-ről is.

„Itt csak királyok laktak, temetkeztek, gondolám magamban, ha talán közülök többen nagyok is, dicsők is voltak, de ezt ők önmagok emelték, építék önfényök nagyobbítására, honnét később többen véresen gyötrötték a népet; el innét, gondolám magamban, ezt ha időm engedi, majd más alkalommal megtekinthetem, egy enél sokkal nevezetesebb helyre vonz vágyódásom: K o s c i u s z k o h a l m á r a. Ezt a nemzet emelte a lengyel újabb kor legdicsőbb hőségének; egyszerű ez, nincs rajta semmi pompa, minden királyi fény nélkül ragyog ez; azért, mint a republikai erény

a szép mezei magányban, mindegyik jövevény szemét magára vonza, s e kérdésre ingerli: v a l l y o n m i l e h e t a z ?

(...)

Mit érzettem e kúphalmon az ide ezüst fényben látszó Karpath bérceire szememet függesztve, ne kívánja tudni barátom! Ki nem fejezhetem, képzelheti kegyed, hogy forrón érzettem. Szép hazánk sorsa, jövődjöje, hazánk nagy szívű fiai, széplelkű leányai, a fejedelmi Duna, kies térségű Balaton vidéke – törvényhozó Pozson, vas szorgalmú Budapest, angyali barátném is, s több más érdekes tárgyak egy gomolyagban öszve keverve ötlöttek elmémbe. Jelül pedig annak, hogy itt egy magyar szarándok búcsút járt, a remete-udvar egyik kőoszlopára, az emlékhalom fűvéből kifacsart zöld nedvvel hazánk címerét lefestém ezen körírással: E z i s o h a j t j a , h o g y a L e n g y e l s e t é t b o r ú j a m e n t ő l e l ő b r a g y o g ó f é n y r e d e r ű l j ö n !¹¹

Második példánk egy miskolci testvérpár naplójából való. Szűcs Sámuel és Miklós 1839-ben utaztak Krakkóba, naplóikban – egymástól függetlenül örökítették meg kalandjaikat. E lapokon már szó van az éneklésről, azonban ez nem a Feliński-féle himnusz,¹² hanem a Dąbrowski-induló,¹³ melyet a halmon énekelnek, s melyet az akkori krakkói városállam vezetése igencsak rossz szemmel néz. Szűcs Sámuel így írja le benyomásait:

„A' várdombról, felséges látmányt élveztünk, a' Visztula' hempelygő habjaira, mellyek csólnakokat hajtanak, más oldalon Kosciusko' halma, 's egy zárda tűnek szembe. Innen, sieténk Kosciusko' halmához, a' várostól egy jó félórányira, hegyen emelkedik ez; alakja az emléknek kerék, felfelé kissebbedő, reá tekervényes út vezet. – Egy nemzet alkotá ez emléket, imádoztjának, egy nemzet, a' hazafiúi magas ére nyeket méltányolni, érzettel bír. Szegény hazám! te, ebben is, mennyire el vagy maradvá!!! – És Boldog a' nép, mely, háláját a' dicsők eránt, küljelekkel is tanúsítja, boldog, melly illy szent helyhez vezetheti, az ifjú nemzedéket imádni, 's példányul tűzni azt, kit hona, 's véle egygyütt, a' mivelt világ imád...

Kosciusko' halma alatt kápolna, 's remetelak van. Emlék okáért is, de főkép' a' nagy ember eránti tiszteletből füvet, 's földet szedtünk, azokat honunkba viendők, végre, a' nagy hév 's időnk" szükvólta, késztetének elhagyni, a' szenthelyet; de emléke örökülend mindnyájunk kebelében.

(...)

Topperczer Gergely úrnál Krakó városa' hadnagyanál a' ki Késmárki születésű, tisztelkedtünk, Ő igen szívesen fogadott, magyarul beszélt velünk, hitvese is, ki szinte Szepes megyei születésű, Bielek kisasszony. – Előhozódván, a' Kosciusko' halmán mulatásunk, Topperczer úr megdicsért, hogy oly meleg időbe gyalog kifáradtunk oda, de az ottani dallást nem hagyá helybe, mivel, ha azt valaki meghallotta volna, azólta, bélehetnének fogva.”¹⁴

Ugyanez a részlet Szűcs Miklósnál már sokkal tömörebb, és kevésbé patetikus hangvétell:

„Kosciusko halma tövében kápolna és remetelak van.¹⁵ Emlékül füvet és földet vívénk magunkkal a szent helyről, és keblünkben hozánk a nagy férfi iránti tiszteletet, és szánakozást a nemzet iránt, mellyet illy jelesfiai se menthetének meg az elnyomatástól, de ohajtva és reménylve, hogy „e porba omlott szép haza fel fog születni még, van bíró a felhők felett áll a villámos ég”¹⁶.

(...)

Topperczér úrnak irántunk szívésségeit megköszönendők házánál keresők őt meg, magyarul beszélt velünk, melly nyelvet ő Miskolczon tanult, nője Bielek leány Késmárkról, szállásuk igen csinos, és jóllétet mutató. Említvén társaink Kosciusko halmánál voltunkat, nem hagyá helybe azon dallnak melly így kezdődik „nincs még oda lengyel ország” dallását, mert ezzel ugymond könnyen bajt okozhattunk volna magunknak.”¹⁷

Harmadik példánk Herfurth József evangélikus teológiai professzor visszaemlékezése 1844-re. Itt másfajta ének kerül előtérbe: egy krakkói operaelőadás, mely tüntetésbe csap át. A lelkesedés valódi hátterét csak az 1846-os krakkói események világítják meg számára.

„Krakkóba egy fiatal poseni lengyel nemessel jöttem s ő engemet bevezetett poroszok, oroszok és osztrákoknak egy lövöldében összegyűlt társaságába, hol lengyel gondatlansággal a közelálló felszabadulásról hangosan beszéltek. Csak utóbb, az 1846 tavaszán értettem meg a dolgot és azt, hogy a krakkói színházban a „Portici néma”-ban [Auber operájában] Massariello lázadó dalát frenetikusán megtapsolták és megéljenezték.”¹⁸

Túl azon, hogy az operaszereplő nevét a közreadók vagy a szedő rosszul olvasták, (a helyes név Masaniello¹⁹), tudnunk kell, hogy az opera, elsősorban az *opera seria*, s ezen belül is a „szabadító opera” (ennek első példája, Beethoven Fidelioja óta) a XIX. században sokkal fontosabb szerepet játszott a közhangulat befolyásolásában, mint ma. A Scribe szövegkönyvére írt daljáték brüsszeli előadása közvetlen indítóoka volt 1830 aug. 25-én a hollandok elleni felkelésnek, jóllehet az operát éppen Vilmos holland király születésnapjának tiszteletére adták elő. A Herfurth szövegében említett „lázadó dal” Masaniello és barátja, Pietro duettje a második felvonásból, az „Amour sacré de la Patrie”, amit a belga publikum tombolva ünnepelt.²⁰ A nevezetes brüsszeli előadás hangulata azonban még tovább fokozódott. A harmadik felvonásban Masaniello a kórossal énekelt áriája (Courons à la vengeance ! Des armes, des flambeaux !) után a közönség felpattant, „Fegyverre, fegyverre!” felkiáltással, s kitérült az utcára. Ennek reminiscenciája élt tovább Krakkóban, a Lengyelországot felosztó három nagyhatalom ellen.

Negyedik példánk névtelen, mindössze egy – v – szigla mögé rejtett ismeretlen írása, közvetlenül a kiegyezés utáni hónapokból való, az 1865-ben alapított *Hazánk*

s *Külföld* (a Vasárnapi Ujság elődje) hasábjain jelent meg. A *Kopiec Kościuszkiet* egyrészt mint követendő példát hozza fel: miként kellene a szabadságharc hőseinek emléket állítani Magyarországon. Másrészt témánk szempontjából is fontos, mert itt említi meg azt, hogy a „Boże coś Polskę” nemcsak a lengyel vallásos nép éneke, hanem nálunk is közsímet, „Búsul a lengyel hona állapotján” szöveggel, s ez éneket Kościuszko nevével köti össze.

„Most midőn valahára szabadabban lélekezhetünk s nemzetünk kegyeletes érzelmeit tettekben is nyilvánítja; midőn elesett vagy mártírságot szenvedett hőseink számára Aradon, Pereg, Zsigárdnál, Branyicskón s egyéb emlékezetes helyeken szobrokat emelni készülünk, tán érdekelni fogja hazánkfiait s leányait, hogy a kicsiny Krakó miként örökítette meg szabadságharca hőseinek emlékét? Ez tán egyszersmind irányadóul szolgálhatna arra, hogy „miként kellene nekünk is az ország fővárosa közelében szabadságharcunk összes hősei számára emléket állítanunk”. Lengyelország egyik szabadsághőse, kinek nevét a nálunk is dalolni szokott „busul a lengyel” kezdetű versben népünk is emlegeti, Kosciuszko 1817. okt. 15-én húnyt el mint száműzött Solothurnban, Svájcban. Holttestét e város közelében, a zuchwili temetőben helyezték el s nyughelyét ott egyszerű emlékkő jelöli s a lengyel függetlenség hősi bajnoka miatt e temetőt folytonosan sokan tűzik ki zarándoklásuk célpontjául. 1820-ban, – midőn még köztársaság volt – Krakó szenátusa is elhatározta a hős számára messzire feltűnő emléket emeltetni. Ez Krakótól nyugatnak, mintegy félórányira, a Visztula balpartján emelkedik s hatalmas földből hányt halmot képez, melyet a régi trójai hősöknek emeltek, s melyhez tán a mi ősi hun-halmaink lehetnek hasonlók.”²¹

Az ötödik idézet egy mindössze tizennyolc éves ifjú, Rácz (Rátz) István, későbbi állatorvos-professzor és akadémiai levelező tag gondolatait és érzelmeit tükrözi, aki 1878-ban rándult fel a Kościuszko halmára. Krakkói utazásáról több tárcát is közölt az 1870-ben indult *Zemlén c. folyóirat*. Stílusán még a romantikus irodalom erős befolyása figyelhető meg. Lelkesültsége a szabadság iránt nem akadályozza abban, hogy túlságosan is pesszimista képet rajzoljon a három felosztó hatalom által elnyomott lengyel nemzet jelenéről és jövőjéről. (Ne feledjük: a cikk keletkezése idején mindössze tizenöt év telt el a vérbe fojtott 1863-as lengyel felkelés óta.)

„Felérve a csúcsra, leültem a szikla aljára, s gyönyörködve szemléltem a képet mely szemeim előtt feltárult. A hegy lábainál terült el az ünnepi mezbe öltözött néptől nyüzsgő Krakkó, ódon házaival és hatvan templomával. A távol ködéből egyik oldalon a magyar havasok, az ősz Kárpátok eget ostromló csúcsai meredtek ki míg a másik oldalon az orosz birodalomnak, – a mindent felfalni akaró jeges medvének – határai tűntek szemembe, eszembe juttatva a telhetetlen hódítót, aki pusztulást mondott ki az egykor dicső lengyel nemzetre. Nem csoda, ha ez ellentétes fogalmak: egy szabadsághős emléke, és a leigázó zsarnok, a legkülönbélebb eszméket szülték agyamban.

Gondolataim vissza röppentek a múltba, midőn e hősök, kiknek hamvai alattam porlanak, még éltek, s kezökben villogó fegyverrel lesték vezérök ajkáról a vezényszót, hogy megküzdhessenek a szabadságuk ellen törökkel. Szinte látni véltem a sereg élén küzdő Kosciuszkot, ki kardot villogtatva kezében, ajkain buzdító szókkal, szemeiben a függetlenségért lángoló tűzzel, s az önfeláldozás szülte bátorsággal küzdött. Majd a véres fővel lehanyatló hőst hozta felizgatott képzelmem előmbé, ki „Finis Poloniae” kiáltással hullott le lováról,²² s akkor is hazájára gondolt, midőn a halál közelebb volt hozzá, mint az élet. Pedig nehezebb a halál révén nagynak lenni, mint az életben; midőn még tetteinkért, ha nem is jutalmat, de hírt, nevet várunk. Hány nagynak lát-szó lélek törpült el a halál kínos küzdelmei közt, midőn elfeledkezve mindenről, csak azt érezte, hogy az élettől kell megválnia, s itt hagyini mindent, amit szeretett, a mi becse volt szívének.

Most már a csendes emberek közzé tartozik e nagy hős, hamvai porladoznak, s lelkét visszavette az Úr, aki adta. A lengyeleknél alszik a szabadságvágy, viselik békésen, megadással a súlyos terhet, amit rájuk akasztottak, s eltűrik, hogy testvéreikből maholnap a lengyel önérzetet is kiirtják a legkegyelmesebb orosz, és a civilisáló poroszok. Még legnyugodtabban élnek az osztrák birodalomhoz csatolt részen lakók, mert itt legalább meghagyják nyelvöket, nem követelik, hogy régi nagyságuknak ez utolsó foszlányáról is lemondjanak.

Valjon lesz-e még nap, midőn a nagy szellemek kikélnék sírjaikból, vissza követelendő nemzetüknek a zsarnokok által kiontott vérét? Vagy maholnap a szabadság eszméjét is el fogjuk temetni azok közzé, melyeket csak a költők emlegetnek, midőn az ihlet szárnyain visszaszállnak a letűnt idők dicső napjaihoz, hogy megénekeljék a hősök tetteit, kik mindenöket odaadták a hazának, mely tettökért feledéssel fizet?”²³

Utolsó példaként egy történész ismeretterjesztő szándékú cikkét közöljük a Vasárnapi Ujságból, amely azonban személyes tapasztalatokon, krakkói látogatáson alapul. Szádeczky (1913-tól Szádeczky-Kardoss) Lajos az írás keletkezésekor a budapesti egyetemi könyvtár tisztviselője és a budapesti tudományegyetem magántanára volt. A lengyel–magyar kapcsolatok történetének elismert kutatójaként később a kolozsvári, majd a szegedi egyetem professzora, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja lett. Vizsgálatunk szempontjából különösen érdekes a cikk befejezése, mert a „Nincs még veszve Lengyelország” olyan szövegvariánsát közli, ami nem pontos fordítás, és szabadon van összetoldva két szövegből.

„A lengyel nép vallásossága páratlan. A városnak van mintegy 70.000 lakosa s vagy harmincöt temploma. A templomok oltárain nemcsak a vallásnak, de a hazaszeregetnek is áldoznak. A megható szép lengyel himnusz, a „Boze cos Polsce”: templomi ének, melyet a legegyszerűbb parasztnép is énekel. Nem tartják profanizálásnak, ha a templom világi emlékekkel díszítetik. A Kara Musztafa sátorából Bécs alatt zsákmanólyolt gobelinek a vártemplomban vannak kifüggesztve;²⁴ (...)

Ezek között a falak között folyik az a lengyel élet, amely bizony korántsem hasonlítható a mi élénk társadalmi életünkhöz. Valami nyomasztó egyhangúság jellemzi azt, – mintha sírok között járnánk. Az emberek szótlanak, otthon ülők.

Nem hiába vallja nótájuk is, hogy „Busul a lengyel” – bús az egész élet náluk. Dolgoznak, búsulnak és remélnek s várják a szebb jövőt.

Biztató reménnyel tekintenek napkeletre, a Kosciuszko halmára, melyet 1823-ban Krakkó összes lakossága, férfiak és nők, úr és pór együttes erővel talicskáztak össze a nagy nemzeti hős tiszteletére. Az ifjúság fel-felzarándokol most is oda a halom ormán álló kőpyramis mellé s el-eldalolják, hogy szinte behalsszik az orosz határon, a *Jeszcze Polska nie zginela-t*.

Nincs még veszve Lengyelország
Élni fog mi általunk,
Amit elvett a zsarnokság,
Visszavívja hős karunk.
Kosciuszko vezesd néped,
Már a harcnak lángja éget,
Lengyelország szabad lesz,
A zsarnokság oda vesz !”²⁵



Hajós tányér



K A B D E B Ó L Ó R Á N T

„Anyám dalolt”

ÉDESANYJÁRA EMLÉKEZIK A KÖLTŐ

Szabó Lőrincnek a Budapest második világháborús ostroma utáni nyáron elkezdett, és 1947 tavaszán Püski Sándor Magyar Élet kiadója által megjelentetett verskötete, a *Tücsöközene* tele van rejtéllyel. Az előbb önéletrajziként emlegetett, majd az alkotás folyamatában a költő által „spirituális”-nak nevezett személyiséglátomás telítődött a háború és a szovjet megszállás idején kimondhatatlan gondolatok és érzelmek „rejtékút”-tal történő megfogalmazásaival. Miként maga ki is mondja utóbb sejtetően a barátja felesége, Flóra asszony által áldozatos munkával lejegyzett „sírontúli üzenetek”-ben, a *Vers és valóság*ban. „Nem is sejtik a kritikussaim (eddig), mennyi minden metrikai érdekesség rejlik ezekben a versekben! [...] Ahogyan az egész mű kikerekedni kezdett, úgy szülte a saját kompozíciós formáját az egész mű. Egyes darabok előre és hátra mutattak benne, némelyik azonos ismétlődéseket forgat le egy spirálkörön, mint például a gyermekkori kör volt, [...] és rengeteg dugott fájdalom bujkál a mind elvontabbakká váló kései versekben. Végül pedig már csak nagy jelképek ábrázolhatták egyes vetületeiben a kimondhatatlan valóságot”²⁶. De már a munka folyamatában tudatosodik mindez a költőben. Baráti meghívásra az ország különböző helyiségeiben tartózkodva írja a kötet darabjait, régi és újabb barátok igyekeznek kiszabadítani a pasaréti elzártaságból és nélkülözések közül a költőt hosszabb-rövidebb időre. Ezek a alkotóhelyek azután a jelen valóságának ismeretét is tágitják, tájékozódását versei szemléletének alakításában is segítik. Meg is írja leveleiben feleségének, amint vendéglátói körében felemeli versei rejtélyességének szintjét. De nemcsak az újabbban készített versekre vonatkozóan beszél minderről, hanem azt is jelzi, hogy a már elkészült darabokat is átdolgozza. „Ezek túlnyomórészt nehezebb témák [...] nagyon sok elképesztően meglepő lesz, s oly fokon viszi a spiritualizmust a lírában, mint ameddig én eddig sose tudtam. Viszont a hang és a szellem emeltebb volta s az egész mű kompozíciója miatt a már meglevők egésze némi áthangolásra szorul” (1946. január 11., Sóstóhegy). „Hát elég jól haladtam, tíz darabbal előbbre jutott az egész mű, viszont rájöttem, hogy a meglevőből nagyon sok a használhatatlan. Ugyanis háttérbe kell szorítani a pusztán életrajzi jellegűeket, s vagy másképp kezelni az anyagukat, másképp feldolgozni, vagy pedig egészen mellőzni, úgyhogy a teljes könyv elsősorban, legelsősorban lírai hatású legyen.” (1946. július 23., Igal)²⁷. Csakhogy az ekkor tudatosodott ars poetica egész életművét behálózta, tulajdonképpen versei korábbi állandó átírásai ennek a törekvésnek a valóra váltásai. Költői életműve egészére jellemző sajátosságok. Először az emlékezet rögzíti verseiben a sokszor keserves tárgyi valóságot, majd átíratuk az ebből kivezető remény felvillantását is megkísérlti. Legtöbbször verseinek rejtélyességét megteremtve.

Jelen előadással egyetlen ilyen téma felvetését, majd spirituális kibontását és elrejtését szeretném végigvezetni. Ami a költő nemzettudatának kiegészítéseként jelenik meg öné-

letrajz-elbeszélése során. Saját származásának tudatosításával Közép-Európa két szakrális nemzetállamát hangsúlyosan kapcsolja össze, éppen azokban a negyvenes években, amikor Európa mindkét szörnyállama, a náci és a szovjet is a magyar nemzet kiszolgáltatottságát és a lengyel nép elpusztítását tűzte ki céljául. Két, egymásra utaló című versét mutatom be ennek a poétai szempontnak a figyelembe vételével: *Anyám mesélte*, *Anyám dalolt*. Az egyik még a korai *Kalibán* kötetből ismert, a másik a *Tücsökzene* gyerekkori, balassagyarmati részének jelenti a magaspontját.

A húszas évek elején édesanyja alakjának versbe idézése még nem kapcsolódik hangsúlyos család- és nemzettörténettel. Kezdetben „[é]desanyám, néhai Panyiczky Ilona, falusi gépésznek a lánya volt”, miként ezt egy 1951-es önéletrajzában utóbb tényként közli²⁸. Bárha ez Az Est napilap 1923. április 29-i számának 9. oldalán, majd a *Kalibán*-kötetben megjelent vers csak a „boldog békeidők” nyugalma és a kötet a jelent jellemző fejezetcímét („Vas-korban élünk, nincs mit menteni!”) követő valósága közötti feszültséget mutatja fel, mégis ez lesz a később kiteljesedő személyiség- és családrajz elindító kerete²⁹:

Anyám mesélte, régen, amikor
még együtt ültünk a kapunk elé
padnak kidöntött tölgyfa derekán,
hogy lánykorában mily szelídek és
egyszerűek voltak az emberek.
Nem volt még ennyi baj, mondotta, nem volt
ilyen gonosz a nép: mint mezei
virágok nőttek s minden nemzedék
egymás mellett s egymás után nyugodt
derűvel ment meghalni, – rá se gondolt,
hogy szomorúnak tartsa a halált
vagy lázadozzon ős végzete ellen.
Ma romlott a világ, mondotta, és
más még a levegő is: íze nincs,
nincs nedve, s a szeretet is hideg,
mint a februárvégi napsugár.
Tizenöt éve már, hogy így beszélt.
Azóta megöregedett s talán
el is feledte szép emlékeit,
de én, ki akkor nem hittem neki,
emlékszem, pontosan, minden szavára,
s ha esténként egyedül maradok,
el-eltünődöm rajtuk, mintha most is
együtt ülnénk a kis kapu elé
padnak kidöntött tölgyfa derekán.

„Abból a 180-200 költeményből, amely a négy első kötetemet összeadja, vagyis amit 1926 előtt írtam, ezt a verset dolgoztam át és bővítettem ki legjobban. Eredeti változata nagyon híg volt, de elsőrendű keretet adott egy később elképzelt családéletrajzi műhöz. Ennélfogva időben legkésőbbre maradt. Tulajdonképpen már benne van az (öntudatlanul elképzelt) *Tücsökzene* gondolata vagy vágya. Minden adat az édesanyámtól való benne. A város-, illetve falunévek és az emberi nevek rokonokéi és ismerősökéi, valamennyi helytálló. Hogy anyukáék „megégték”, vagyis, hogy leégett a házuk, arról sokszor beszélt, és a nagy székérutazásról Miskolcra, és arról, hogy a zsákban vitt cica a Tiszába esett és vízbe fúlt. Anyai nagyapámnak, Panyiczky János cséplőgépésznek a halála is ilyenféle lehetett, ahogy a vers leírja. Ez a P. János még tudott lengyelül. Nyaranta cséplőgépével faluról falura járt, és úgy látszik, nagy ritkaság volt akkor még a masina. (Előtte csupán hadaróval csépeltek vagy lóval nyomtattak.) Így szerezte meg a télirevalót. És szerzett is kisebb földeket, azokat aztán elitta és teherbe ejtett lányok kártalanítására elherdálta. Nagyon jókedvű, nagy, erős ember volt. „Nálunk szakajtóban állt a kamrában az ezüstpénz, csupa 5 forintos!” – dicsekedett számtalanszor anyám a régi dicsőséggel. De Isten megbüntette öregkorára Jánost, aki már a vasútnál fejezte be gépészi életét, ott fázott meg a lába és lett halálos beteg ő maga. Felesége Kubányi Julianna volt, én még ismertem, János nagyapámat már nem. [...] P. János azonban a halála előtt Istenhez tért, mert szörnyen szégyellte, hogy betegsége során nem tudott kimenni a szobából és ott végezte a szükségleteit az ágyban, és szégyellte magát, hogy a feleségének kellett hordania tőle az edényt. Mindezt elmondja a versben az anyám.”³⁰ És közli a költő a háborús időkben is az értelmiségi körök kedvelt irodalmi lapjában, az *Uj Idők* 1943. május 22-izámának 18. oldalán, és ugyanekkor, a könyvnapon megjelent *Összes versei* között.

Amikor átírja az *Összes versei* számára ezt a hosszúra nyújtott költeményt, Magyarország éppen kiállt a világ színe előtt, a német szövetség ellenére az általuk lerothant, és elüldözött lengyelek mellett. Ennek az öntudatos vállalása lesz az *Anyám mesélte* című vers, beleírva, és ezzel felvállalva hangsúlyosan a lengyel származás akkor veszélyessé is válható nemzeti jellegét is³¹. Benne leírja szülei családjaikból kiszegélyesedésének anyai felét, de származása nemzeti nagyságát is hangsúlyoztatja anyjával a versben mondatott összefoglalójában:

Apánk, szegény, ott halt meg a vasútnál.
Ezermester volt, gépész; ősei
Lengyelországból jöttek, valahogy
a trónhoz is közük volt, s ő maga
még tudott lengyelül.

A valaha jobb időket megélt családok leszármazottjaként id. gáborjáni Szabó Lőrinc és Panyiczky Ilona életben maradt gyermekei, az egy évvel idősebb Zoltán és ifjabb Lőrinc a tanulásban kiválóak, az egyik mérnök lesz, és megmarad a nagyszülők munkahelyénél, a MÁV-nál, Lőrinc követi az 1627-ben Gyulafahérvárott Bethlen Gábor

fejedelemtől „gáborjáni” előnévvel nemességet nyert gáborjáni Szabók, valaha vitézek, utóbb református papok, tanítók, nyomdászok érdeklődését, ő az irodalomnál köt ki. Bölcsésznek készül, majd az első világháborús frontok összeomlása után a Nyugat szerkesztőségében, egy szerencsés megismerkedés révén a kor legjelentősebb költőjének, Babits Mihálynak barátságát nyeri el, járja ki emberi és költői iskoláját. A század első felének legfontosabb európai költői közé nővi ki magát. Költészetében az élet kétségbeejtő voltát végiggondoló Gottfried Benn és a létezésben történetekbe hulló, és ellenében a teremtés ideális sugárzását is elérni remélő oximoront elégikus hangban egyesítő T. S. Eliot párbeszédének egymásba játszását vélhetem felfedezni. A második világháború ellentmondásainak, majd az ostrom idejének, utóbb pedig a szinte elhallgattatásig üldözött megpróbáltatások idején kezdi számba venni a huszadik századi közép-európai sorsot. Ifjúsága emlékeibe burkolja legjelenebb kétségbeesését: „ott kezdtem álmodni álmaidat”. Ennek a *Tücsökzenének* lesz egyik kiemelkedő remeke az *Anyám dalolt* című verse. Társ darabja *A gályarabok szobrának*, amelynek zárásában a protestáns mártírokra való visszaemlékezésében³² idézi fel az elhurcoltak, a „malenkij robot” szenvedőinek sorsát. „És mintha az a titkos Nyomozás [...] Iengem vert / volna őseim helyett / vasra, kőpadra”. Egy finn újságírónak a szovjet ellenes védekezésre utaló levele mondatait visszhangozva siratja a magyarság pusztulását, a remény szavait fogalmazva közben:

Gyanú s ami van
emberség bennem, mind abból fakadt,
hogy sirattam áldozataidat;
mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem, –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

A költői emlékezet és a jelen ijesztő valóságának, és az ebből kiemelő reménynek az egybefont rejtelve születik meg így a *Tücsökzene* verseiben. Utóbb maga Szabó Lőrinc is utal erre a *Vers és valóság* magyarázataiban. Bár ekkor is rejtélyesen, formai elemekre utalva csak: „Ahogyan az egész mű kikerekedni kezdett, úgy szülte a saját kompozíciós formáját az egész mű. Egyes darabok előre és hátra mutattak benne, némelyik azonos ismétlődéseket forgat le egy spirálkörön, mint például a gyermekkori kör volt, [...] és rengeteg dugott fájdalom bujkál a mind elvontabbakká váló kései versekben. Végül pedig már csak nagy jelképek ábrázolhatták egyes vetületeiben a kimondhatatlan valóságot, úgyhogy itt bizonyos értelemben akár szürrealistának volnék mondható... Kerülni kellett persze a dolgok konkrét ábrázolását emberi viszonylatokban is”³³.

Az *Anyám dalolt* a címével is kapcsolódik a lengyelséget hangsúlyosan vállaló *Anyám mesélte* darabhoz. Így kapcsolható lett a gyermekséget felidéző „tragic joy” hangoltsághoz. A „kis kacsá” kiszámolós mondóka-népdal már eleve egy rejtélyes kapcsolatot

jelent a két szenvedő nemzet között. És alkalmat, hogy a vers egészében a titkos fájdalom és remény egyszerre való oximoronját felvillantsa. És mindezt jelzi is a *Vers és valóság* soraiban: „*Anyám dalolt – Szép hangja volt. A megfagyott fiú* Eötvös-mese volt, anyám szavalta és énekelte is. A másik dal: *Kis kacska fürdik fekete tóban*. Akkor még, és a mi környékünkön nagy volt a lengyel rokonság. Legfájdalmasabb zeneszám a lengyel himnusz volt csakugyan; még inkább az lett számomra, amikor ezt a verset írva 46-ban a saját helyzetünkre gondoltam. A verset Nyíregyházán egy parasztpárti gyülekezetben felolvastam. Tudtam, hogy közben könnyek gyűltek a szemembe, de azt hittem, senki nem látja. Tévedtem. Évek múlva egy ottani ember, nevét már nem tudom, megsúgta, hogy ő látta azokat a könnyeket.”³⁴

Anyám dalolt. Legtöbbször szomorú szövegeket. A megfagyott fiú szárnyalt a hangja, s oly szomorú fény szívszaggató volt, s édes-kedves a fekete tóban fürdő kis kacska. De a legjobban az tetszett, ahogy a Lengyel Himnusz – szinte lobogott, mikor azt énekelte: oly üdén ragyogta be, hogy szívem reszketett, s bár azt se tudtam, kik a lengyelek, letérdeltem (így biztosan nagyobb foganatja lesz!): háromszor csapott éjig a hang, a szent oltár előtt, a térdrehullásnál, s amikor Őt, Istent kértük: „Szabad hazánkat, óh, add vissza nekünk!...” S hogy a zokogó ima elnémult, csend lett, nagy szünet. Ez után csak hallgatni lehetett.

Ezután valóban „csak hallgatni lehetett”.



WOJCIECH KALISZEWSKI

Isten, ki Lengyelhont...

fényei és árnyai

ALOJZY FELIŃSKI HIMNUSZÁNAK TÖRTÉNETE

1. TÖRTÉNELEMÓRA

Az *Isten, ki Lengyelhont* ének, amely erőteljes kollektív éneklés kíséretében szokott felhangozni, a lengyel nemzeti és vallási hagyomány egyik hangja. Ez a hang közel két évszázada változatlanul erősíti az Isteni Gondviselésbe vetett hitet, valamint állandósítja és megszilárdítja a szabad lengyelek közösségét, akik megérdemlik, hogy független hazában éljenek. Azonban, ez a méltóságteljes könyörgő ének, amely megfelel a hazafias axiológia és a teológiai ortodoxia összes feltevésének, a Bécsi Kongresszus utáni idők politikai valóságának, ha nem is zavaros, de minden bizonnyal téves értékeléséből gyökerezik, amelyet a költő, Alojzy Feliński képviselt.

Feliński (1771–1820), az 1811-ben kiadott *Barbara Radziwiłłówna* tragédia írója, szerző, műfordító (többek között Wolter, Marmontel és Delille műveit fordította), a késői klasszicizmus képviselője, 1815-től Varsóban lakott, ahol több tudományos és irodalmi társaság tagja, valamint arisztokrata szalonok törzsvendége volt, beleértve a Mostowski család szalonját is, amely az Ikszek Társaságának találkozóhelye volt. E számos társasági-irodalmi kapcsolat közelebb vitte Felińskit a Királyság politikai hatalmainak legmagasabb köreihez is – vendégeskedett a Brühl Palotában, ahol akkoriban Konsztantyin nagyherceg, a Lengyel Királyság kormányzója tartózkodott. Ezt a tényt közvetlenül össze kell kapcsolni az *Isten, ki Lengyelhont* himnusz keletkezésével. Tudniillik Konsztantynnak nagyon fontos volt, hogy az újonnan létrehozott Királyságnak és az új hadseregének legyen saját himnusza. A herceg kívánságát nem elégítette ki a *God save the King* angol himnusz lengyelesítése avagy parafrázálása. Hiszen a himnusznak egy hiteles, direkt erre a célra írt éneknek kellett lennie, amely tele van az új uralkodó iránt táplált hálával és szeretettel. Ezt az igényt Feliński elégítette ki. Konsztantyin herceg nagy elégedettségére írt egy verset, amelyet Jan Nepomucen Kaszewski kapitány zenésített meg, és így született meg az a himnusz, amelyet a Lengyel Királyságban megrendezett minden nagy ünnepség alkalmával elénekeltek és eljátszottak. Feliński himnusza nyomtatott formában 1816. július 20-án jelent meg a „Gazeta Warszawska”-ban („Varsói Újság”-ban). Érdemes – csak hogy az *Isten, ki Lengyelhont* himnusz keletkezésével kapcsolatban teljes képet kapjunk – a „Gazeta Warszawska”-ban közzétett teljes szöveget felidézniük:

Boże! coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
I tarczą swojej zasłaniał opieki
Od nieszczęść, które przywalić ja miały:
Chór
Przed twe oblicze zanosim błaganie,
Naszego króla zachowaj nam Panie!

Ty, coś ja potem, tknęty jej upadkiem,
Wspierał walczącą za najświętszą sprawę,
I chcąc świat cały mieć jej męstwa świadkiem,
Wśród samych nieszczęść pomnożył jej sławę:
Przed...

Ty, coś na koniec nowymi ja cudy,
Wskrzesił, i sławne w klęsk wzajemnych w boju
Połączył z sobą dwa braterskie ludy,
Pod jedno berło Anioła pokoju:
Przed twe...

Wróć nowej Polsce świetność starożytną
I spraw, niech pod Nim szczęśliwą zostanie;
Niech sprzyjażnione dwa narody kwitną,
I błogosławią Jego panowanie:
Przed twe...

Isten, ki Lengyelhont oly számos éven
Övezted fényel és dicső koroddal
Megóvtad őt a számtalan veszélyben
S ő bátran küzdött az ostromló bajjal;
Kórus
Szent oltárodnál térdrehullva kérünk:
A királyunkat őrizzed meg nekünk!

Te, valamiért ezután őt szenvedéssel sújtván,
Támogatta harcát a legszentebb ügyekért,
És látván a világ az ő hősiességét
Szenvedéseiben fokozza dicsőségét:
Szent...

Feltámadt a sírból, csodák hatására
Nem figyelve a harcban szenvedett kudarcra
Egyesített két testvéri népet,
A béke Angyalának közös jogarában:
Szent...

Vissza régi dicsőségét az új Lengyelországnak
Legyen boldogság, virágozzék újra béke;
A két barátságban élő népben,
És áldás szálljon a kormányzóságra:
Szent...

Íme Alojzy Feliński himnuszának eredeti verziója, mely négy négysoros versszakból állt, méltóságteljes hendekaszillabusban íródott, a versszakokat ugyanilyen ritmusú refrénként ismétlődő disztichon választja el. E mű patetikusan körbeöleli az egész lengyel történelmi múltat és prófétaí módon kijelölték a jövőjét. A hősies küzdelmek, harcok és cselekedetek útja, Feliński szerint, a nemzeti vereség pillanatában éri el tragikus csúcspontját, de az igazságos Isten elküldi – kicsoda hiperbolizáló metafora, avagy tulajdonképpen metonímia – a béke Angyalát – Sándort, és a lengyelek királyává teszi. Ettől kezdve, a jogara alatt az „új Lengyelország” boldogan fog fejlődni. És még valami: arra a két „barátságban élő” nemzetre, a lengyelekre és oroszokra mostantól, egy uralkodó jogara alatt, korlátlan boldogság és megelégedettség vár. Feliński a politikai valóságot a lengyel–orosz testvériség szlavofil víziójával támasztotta alá. A „barátságban élő” archaikus melléknévi igenévi forma olyan nemzetek vízióját fejezi ki, amelyek a mostantól szövetségesek, mintha állandóan újraépítenék a barátságukat újabb és újabb, kiterjesztett és elmélyített elvekre alapozva. Ilyen módon kellett volna végül megvalósulnia, a történelem kanyargós folyamata által – isteni beavatkozás által – a földön a történelmi igazságnak, amely örökre biztosította volna a lengyeleknek a szabadságot, békét és a jólétet. A későbbi utánpótlásokban, többek között az 1816. augusztusi „Pamiętnik Warszawski”-ben („Varsói Napló”-ban)

a Feliński-mű címe így hangzott: *Himnusz. A Lengyel Királyság kihirdetésének évfordulójára.*

Feliński versének mind politikai, mind pedig vallási tartalma tükrözte – a keletkezés időpontjában – a lengyelek körében uralkodó meggyőződéseket és hangulatokat. Mikor hivatalos állami ünnepeken hangzott el, pl. Sándor névnapja alkalmából, egyenesen „nemzeti éneknek” nevezték. Ez arról tanúskodik, hogy nagy népszerűségnek örvendett Alojzy Feliński verse, amelyet a XVIII. századból származó *Serdeczna matko* mária-ének dallamára kezdtek el énekelni, és lassan elhagyták a Kasznicki által komponált dallamvonalat. Ugyanakkor az ének népszerűsége azzal járt, hogy a spontán módon terjedő másolt szöveget a szerzőtől függetlenül átirták, módosították. Az eredeti szöveg aláíratlan, anonim változatok keletkezésének alapjául szolgált. Ezen a helyen érdemes megjegyezni, hogy Feliński himnuszának szolgálkú hangnemét megpróbálták nyilvánosan megkérdőjelezni. Nem sokkal az *Isten, ki Lengyelhont* a „Pamiętnik Warszawski”-ben való 1817. februári megjelenése után, megjelent Antoni Gorecki (1787 – 1861) *Hymn do Boga o zachowaniu wolności* (*Himnusz Istenhez. Hogy megőrizzük a szabadságunkat*) című verse. Ez, a Feliński által hirdetett isteni beavatkozás lényegének tudatos kiforgatása volt. Gorecki radikálisan megváltoztatta a himnusz tartalmát, miközben megtartotta a vers könyörgő hangnemét. Új könyörgéseket vezetett be, amelyeket az isteni trón elé vitt. A szabadság fogalma, mint a legszentebb és a lengyelek által leginkább vágyott érték, körül összpontosultak ezek. A szabadságért – ha szükséges – az életünket kell adni:

Jedno Twe słowo, wielki gromów Panie,	Egy szavad, ó hatalmas Isten,
Z prochów nas, z prochów wskrzesić było zdolne;	Képes volt a porból feltámasztani minket;
Jesli znów karać Twa wola nastanie,	Ha újra büntetni kívánsz majd minket,
Obróc nas w prochy, ale w prochy wolne.	Tégy porrá, de szabad porrá minket.
Niesiemy modły przed Twe ołtarze,	Szent oltárodnál térdrehullva kérünk
Zostaw nas, Panie, przy wolności darze.	Hagyj meg szabadságunknál Istenünk

Gorecki himnusza hazafias, nemzeti, szabadságot pártoló és az akkori politikai kontextusban határozottan oroszellenes hozzáállást mutatott. A hasonlóságot Feliński szövegéhez a verssorok ugyanolyan sémába rendezése adta, amit Gorecki megtartott. De Gorecki himnuszában türtajoszi hangnemek jelentek meg, amelyek jelen voltak a lengyel szarmata hagyományban. Ezeket nagyon hangsúlyozták a forradalmi költészetben vagy a bari konföderáció énekeiben. A Felińskivel való vitába szállás túlságosan is látható volt. Fontos szerepet kapott mindkét esetben a vallásosság kinyilvánítása és kizárólag az isteni akaratnak és hatalomnak való alávetettség. Emlekeztetőül, a bariak azt énekelték: „Stawam na placu z Boga ordynansu/ Rangę porzucam dla nieba wakansu/dla wolności ginę/wiary swej nie minę/ten jest mój azard” (Isten parancsára állok itt/ Rangomat elhagyom, hogy mennybe mehessenek/ a szabadságért meghalok/ hitemet nem hagyom el/ ez az én kockázatom), úgy, hogy nem

ismertek el senkit maguk fölött, csak Istent, Krisztust és a Szűzanyát. Ezt az összefüggést Gorecki erősen hangsúlyozta a szövegében.

Ennek az 1815 után keletkezett két versnek köszönhetően, megmutatkozott a lengyelek 1815 utáni hozzáállásainak, hangulatainak és politikai számításainak nagyon egyértelmű válaszvonala. A Gorecki által felhozott szabadság témája kizárta, hogy a nemzeti létezés bármilyen formában az orosz cár kegyelmétől függjön. Az egyetlen, aki biztosítja a szabadságot, az Isten. A himnuszban Gorecki által említett örök kapcsolat – „Ty ojcow naszych, nieśmiertelny Boże!” (Atyáink hallhatatlan Istene!) – olyan kapcsolat, amely közvetlenül bíz az Isteni Gondviselésben, amelynek nincs szüksége földi és politikai közvetítőkre. Mindkét himnuszban, amelyekben megtartották az emelkedett és papetikus hangnemet, hasonló, a bibliai hagyományból merítő motívumok jelennek meg, amelyek nem csak a világ történelmébe beavatkozó Isten hatalmát mutatják, hanem az igazságosságát is. Ez egyébként a himnuszok hosszú és szembetűnő hagyománya. Feliński és Gorecki himnuszainak tematikus rétegét úgy lehet összehasonlítani – a forrásokat elemezve –, hogy Jan Paweł Woronicz 1805-ben kelt *Hymn do Boga (Himnusz Istenhez)* című művét vesszük alapul, amelyben a lengyelek szabadsághoz fűzött reményei az Isteni Gondviselésben találtak érvet.

A két vers – Feliński és Gorecki – ütköztetése egy sajátos versenyt indított el, amelynek célja nem csak az volt, hogy eldöntse a himnusz politikai funkcióját, hanem hogy a tartalma által befolyással bírjon a hozzáállások valamint a nemzeti és hazafias érzelmek alakítására. Gorecki Lengyelország jövőjét az ő szabad, keresztényi és lovagi múltjából gyökerezeteti, míg Feliński egy teljesen új – pragmatikus, politikai kalkulációkon alapuló – útvonalat tűz ki, amely lényege „barátságban élni” az orosz nemzettel. Ez a két pólus a XIX. századi lengyelek viselkedésének reális területeit jelölik ki. Ezek körül fognak összpontosulni azok a tevékenységek, amelyek forradalmi hozzáállásban vagy a konzervatív magatartásban fognak megmutatkozni.

100 év leforgása alatt Alojzy Feliński himnuszának tartalmi rétege nagyon mély evolúción ment keresztül. Alaposan megváltozott a mondanivalója, a szolgálalkú ódából nyilvánosan szabadságot követelő nemzeti ének lett. Végigkísérte a lengyel viharos történelmet zenei és költői illusztrációt biztosítva neki. A himnusz egy változtatható struktúrát kínált a hazafias énekeknek. És egy ilyen ének szükségessége akkor egyre nyilvánvalóbbá vált. Ahogy Feliński himnuszának monumentális értékelésének szerzője, Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa fogalmazta ezt meg: „I Sándor Lengyelországot érintő jó szándékaiba vetett hit gyorsan csődöt mondott. Feliński *Himnusza* majdnem hogy napról napra idejétmúlttá és disszonánssá vált.” A helyzet a Királyságban valóban egyre feszültebb lett, elkezdődött a földalatti mozgalom, az ifjúság nagyon hazafias és függetlenségi hozzáállást mutatott. A felkelés kitörése csak idő kérdése volt. Ez az idő 1830. november 29-én jött el.

A novemberi felkelés áthúzott minden olyan tervet, ami a függetlenség építését az orosz uralkodók jogara alatt képzelte el. A hozzáállások változását végigkísérte az *Isten, ki Lengyelhont* ének, a Feliński változathoz képest megváltoztatott verssorokkal

és refrénnel. Már akkor, 1820. körül – a leírások alapján – megjelent a himnusznak egy új, tartalmát tekintve hazafias refrénváltozata. Az egyetemisták találkozóin és gyűlésein ezt énekelték:

Przed Twe ołtarze zanosim błaganie, Szent oltárodnál térden állva kérünk
Naszą Ojczyznę racz nam wrócić Panie! Szabad hazánkat add, ó, vissza nekünk!

Ez egy alapvető változás volt, amely egyértelmű mondandót hordozott magával, miszerint a lengyelek nem vetették el a szabad és teljesen szuverén haza gondolatát. A Feliński és Gorecki himnuszainak különböző soraiban bevezetett változások kezdetének témakörét részletesen taglalja és dokumentálja a már korábban hivatkozott Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa műve.

A himnusz új, hazafias és nyilvánosan függetlenségi változata nagy népszerűségnek örvendett a lengyel fiatalok körében. Az egyetemistáknak és a fővárosi kézművesek számára nemzeti énekké vált, amely magával ragadó, a legmagasabb hazafias érzelmeket felszabadító mű. Most, a megváltozott alakjában benne rejtett az erő, hogy megmutassa a gondolatokat és érzelmeket tettek formájában. „A Kongresszusi Királyságban – ahogy a himnusz monográfiájának szerzője írja – az *Isten, ki Lengyelhont* ének lement a föld alá”. Az ének jelenléte a földalatti mozgalomban szimbolikus többletjelentést adott neki, amely megkülönbözteti más vallási énekektől mind a mai napig.

A novemberi felkelés ideje, természetesen az *Isten, ki Lengyelhont* ének ideje is. Tulajdonképpen nem volt olyan megmozdulás, istentisztelet vagy ünnepség, ahol ne énekelték volna el ezt a himnuszt. A *Dąbrowski-mazurka* mellett, továbbra is Alojzy Feliński nevével összekapcsolt himnusz a legemelkedettebb és leginkább lengyel nemzeti ének abban az időszakban.

Nincs rá mód, hogy egy ilyen rövid elemzésben bemutatásra kerüljön az *Isten, ki Lengyelhont* himnusz szövegének változásáról szóló hosszú és komplikált történet. Számos verziója és változata, amelyek konkrét csoportokkal függtek össze, pl. az említett egyetemisták, vagy a különböző megszállt területeken énekelt változatok, egy különleges gyűjteményt alkottak. Ugyanakkor – időtől és helytől függetlenül – a himnusz gondolati és kompozíciós tengelye az Isteni Gondviselésbe vetett hit maradt. Ilyen világosan – mondhatni: klasszikusan – kifejezett hit jellemezte a közösséget, amely tisztában volt a vallási és nemzeti hagyományaival. Ebben a tekintetben a vonal, ami összeköti a *Bogurodzica-t* és az *Isten, ki Lengyelhont* egy egyenes és állandóan jelenlévő útvonalat jelöl ki, amely Lengyelország történelmét folyamatosan átöleli. Ez a földi erő és katonai hatalom szempontjából paradox és abszurd hozzáállás tüzte ki a hitre épülő kultúrának, hogy vezető szerepet töltsön be a nemzet és állam létezésének feltétlen szükséges feltételei között. A felkelések közötti időszakban ez a hozzáállás nem csak nem tűnt el – az 1831-ben szenvedett vereség ellenére – hanem mélyebbé és erősebbé vált. Fontos emlékeznünk, hogy a novemberi felkelés leverése után, az orosz hatalom, szigorú cenzúrát alkalmazva, betiltotta az *Isten, ki Lengyelhont* himnusz éneklését. Hivatalos templomi énekként csak a porosz megszállás alatt

lévő területeken volt engedélyezett. De ott sem voltak teljesen jóváhagyóak vele, mivel féltek, hogy a lengyelek németellenes hangulatát fogja fokozni.

Az *Isten, ki Lengyelhont* jelenlétének története a különböző megszállt területek társadalmi életében egy külön dolgozat témája lehetne. A szöveg és dallam új alakzatokat kaptak, a helyi körülmények is befolyásolták, de az éneket továbbra is ugyanolyan himnusznak értelmezték és azonosították, amely Istenhez könyörög, hogy támassza fel a szabad Lengyelországot.

Ha Lengyelország XIX. századi történelmében kivételes pillanatokat keresünk, amelyeket megrázó események jellemeznek, akkor kétség nélkül a hatvanas évek elejét kell megjelölnünk. Az akkori feszültségek végül a januári felkelés kirobbanásához vezettek. Feliński himnusának eléneklésére Sowiński tábornok (aki 1831-ben hősiiesen védte Varsót) özvegyének temetése adott alkalmat. A temetés igazából hazafias tüntetéssé alakult. Mindez 1860 júniusában történt. Ezután, pár hónap elteltével – ahogy az emlékiratokban olvassuk – a varsói Leszno-ban volt híres tüntetés, a kármelita atyák templománál, amelyet a novemberi felkelés kirobbanásának harmincadik évfordulója alkalmából szerveztek. Az akkor elénekelte hazafias énekek között felhangzott az *Isten, ki Lengyelhont* is. A himnuszt az 1861-es szörnyű varsói események idején is énekeltek, amikor a cári csendőrök a védtelen tüntetőkre lőttek.

Tulajdonképpen, abban az időben nem volt egyetlen olyan történelmi, nemzeti, vallási ünnepség Varsóban, Vilniusban, Lvivben, Poznańban vagy Krakkóban, ahol ne énekeltek volna el emelkedett hangnemben az *Isten, ki Lengyelhont*. A himnusz szövege számtalan másolatban és nyomtatványon keringett, szájról szájra terjedt és így jegyezték meg az emberek. Ebből adódik, hogy a néhai Lengyel Köztársaság gyakorlatilag minden zugában ismert az ének, és különféle változatai és variánsai.

Az *Isten, ki Lengyelhont* a januári felkelés során lehetett hallani. Az életüket feláldozó felkelők éneke és imája volt, végigkísérte a száműzötteket is.

1918-ban, Lengyelország függetlenségének visszaszerzése után, amikor arról vitáztak hevesen, hogy mi legyen a nemzeti himnusz, az *Isten, ki Lengyelhont* volt – az Ujejski *Korál* vagy a *Pierwsza Brygada* mellett – az egyik legkomolyabb javaslat.

Feliński himnusza jelentős volt a következő évtizedekben is. A német megszállás és a háború utáni kommunista rabszolgaság idején a remény és szabadság éneke volt. A lengyelországi politikai helyzet értelmezése szempontjából nagy jelentőséggel bírnak a refrén második sorának változatai: „Ojczyznę wolną pobłogosław Panie” („Szabad hazánkat áldd meg Urunk”) vagy „Ojczyznę wolną racz nam zwrócić Panie” („Szabad hazánkat add, ó, vissza nekünk!”). Mind a mai napig lehet találkozni mindkét verzióval.

2. SZÖVEGELEMZÉS

Az *Isten, ki Lengyelhont* himnusz szövege a kétszáz éves történelme során fejlődött és állandósult – ahogy fent említettem – számos variációban, változatban és átírás-

ban. Minden változat arról tanúskodik, hogy a himnusz mennyire volt népszerű, milyen szerepet töltött be a lengyel történelemben. Ezért mindegyiket külön-külön bemutatnánk és elemezhetnénk. Jelenleg az 1861-ből származó változathoz, amely *Ima a Hazáért-ként* ismert valamint a XX. század 60-as éveiből származó kortárs verzióhoz nyúlok. Az első változat 11 db négysoros versszakból áll, amelyek hendekaszillabusban íródtak. A versszakokat kétsoros szintén hendekaszillabusban íródott refrén választja el. A másik (mai napig énekelt) verzió két versszakból áll ugyanolyan sémával és ugyanúgy szerkesztett refrénnel.

Az ének számos, egymással összefüggő verssorból áll. Minden versszakban párokat alkotnak, amelyek egy logikus, mondattani és értelmezési egységet alkotnak. Minden versszakban kettő ilyen pár található. Az első és egyben a címet képező egység a lengyelek különleges kapcsolatára utal Istennel. Fontos észrevétel, hogy az Istenhez fohászzkodók nem vesznek igénybe közbenjárókat – pont ilyen közbenjárókon alapul a nagy, középkori időkhöz visszanyúló hagyomány a *Bogurodzica-val* az élen – közvetlenül fordulnak a Teremtőhöz, egyszerű kapcsolatot építve vele. Ez a közelség a lengyelek több évszázados hűségéből és állhatatosságából adódik, akik mindig Isten mellett álltak, valamit ennek a konkrét kapcsolatnak a háborús vagy lovagi értelmezéséből. Ebből következik az isteni fizetség – „hatalom és dicsőség” fénye. Ilyen fenéges stiliztikába foglalták Lengyelország egész történelmét.

A második egység kibontja és elmélyíti az első egység tartalmát: Isten volt mindig is Lengyelország egyetlen és legfontosabb védelmezője a külső ellenséggel és szenvedéssel szemben. Ugyanakkor a versszak utolsó sorában emlékeztet arra, hogy Lengyelország szabadsága állandóan veszélyeztetve van. Lengyelország mindig is ellenszenvet váltott ki a szomszédjai körében. De az állandó veszélyt Isten pajzsa ellensúlyozta.

A refrén disztichonja a közvetlen megszólítás megerősítése és megismétlése, amelyben a közösség, „mi” az összes lengyelre vonatkozik – az elődökre és a most élőkre egyaránt – „könyörög”, és kéri az Istent, hogy adja vissza vagy áldja meg a szabadságot. Ez a lényeges szemantikus különbség a haza jelenlegi helyzetéből adódik. A XIX. század megszállása során és a második világháború után a szabadság visszaszerzéséért könyörögtek. A két világháború között és 1989 után visszatért a szabad hazára áldást kérő verzió. A második versszak Lengyelország tragikus bukására emlékezik. Az első egység emlékeztet a lengyelek bátorságára, akiknek a haza függetlensége a „legszentebb ügy”. Isten cselekedetei, a Gondviselés támogatják a lengyeleket, és ennek bizonyítéka, hogy Isten a hősök mellé áll. Az utolsó verssorban – „Szenvedéseiben fokozza dicsőségét” összpontosul a lengyelek feláldozásának és mártírológiájának erkölcsileg legmagasabb értékelése. Ez tulajdonképpen a haza függetlenségéért adott élet indoklása.

Mindkét versszak a szimmetria szabályai alapján van felépítve. Ezeket a következő kifejezések alkotják – az első versszakban „Isten...”, a másodikban „Te!”. Az utolsó verssorok szintén párhuzamosak egymással. A jelentőséggel bíró szó ebben az esetben a „szenvedés”.

A himnusz kiemeli Isten erejét és igazságosságát. Egyértelmű erkölcsi megkülönböztetéseket vezet be, szembe állítva a lengyelek hősiességét a negatív tulajdonságokkal teli pusztító és szabadságellenes erőkkel szemben. A vallási, politikai és erkölcsi tartalmak történelmi vonatkozású összekapcsolása, a himnusznak egyértelmű republikánus gondolkodást kölcsönöz. Ennek lényege olyan állampolgári közösségek kialakítása, amelyek felelősséget vállalnak a haza sorsáért és jövőjének alakulásáért.

3. SZEMÉLYES TANÓRA

1984. november 3-án Varsó Żoliborz kerületében a szt. Stanisław Kostka templomnál menyasszonyommal (ma feleségemmel) együtt álltunk a többezres tömegben. Az Állambiztonsági Szolgálat munkatársai által meggyilkolt Jerzy Popiełuszko atyát búcsúztattuk. Amikor felhangzott az *Isten, ki Lengyelhont*, mindenki, kivétel nélkül azt énekelte: „Szabad hazánkat add, ó, vissza nekünk!”. Ez hatalmas éneklés volt és a szabadság ellenségeinek tényleg félelmetes.

Hozzá kell tennem, hogy épp akkor az Alojzy Feliński utcán álltunk. És ilyen formán a himnusz történelme körbeért.



Noé bárkája



A lengyelek másik himnusza

Egy országnak egy himnusza szokott lenni. Ahogy címere vagy zászlója. De Közép-Európában a modern nemzetté válás idején – a XVIII-XIX. század fordulójától – az itt élő népeknek nem volt saját szuverén államuk, így a nemzeti jelképek megteremtése is másként – más körülmények között – ment végbe, mint tőlünk Nyugatra vagy Keletre. Egyébként a nemzeti himnuszok közösségi jelképként történő elfogadása általában hosszabb ideig tartó folyamat volt. Több példa van arra térségünkben, hogy a nemzeti himnusz kitüntető címéért több költemény is versengett. Ahogy nálunk az 1840-es években Kölcsey *Hymnusa* és Vörösmarty *Szózata*, vagy a horvátoknál Antun Mihanović

Szép hazánk című verse és Ljudevit Gajnak kezdő sorával a Dąbrowski mazurkát idéző fölütésével a *Nem veszett még el Horvátország* című költeménye. Ez utóbbihoz még zárójelben csak annyit, hogy a horvát nemzeti mozgalom vezető alakja pesti joghallgatóként találkozott a lengyelek híres “csatadalával”, ahogy akkor nálunk nevezték Wybicki indulóját.

Jól emlékszem, első lengyelországi utam előtt – van ennek már 54 esztendeje – édesanyám mesélte, hogy ő még tanulta az elemi iskolában a lengyel himnuszt. El is énekelt nekem az *Isten, ki Lengyelhont...* A két világháború között Magyarországon sokan úgy tudták, ez az ének Lengyelország himnusza. Megjelent számos énekeskönyvben a XIX. század utolsó évtizedeiben, nem egy helyen tanították az iskolában, énekelték rendezvényeiken a cserkészek. Amikor a háború kitörése után lengyel menekültek tízezrei érkeztek Magyarországra, nemegyszer igazi meglepetésként érte őket, amikor a vendéglátók ezzel az énekkel fogadták őket.

Érdeemes volna Alojzy Feliński himnuszának magyar befogadástörténetét részletesen föltárni. Csapláros István kutatásaiból tudjuk, hogy 1861-ben a Hölgyfutár című lap egy német gyűjtemény alapján készítette el magyar fordítását. Ekkoriban kezdődött nálunk népszerűsége. Később születtek meg a különböző kiadványokban többféle fordításban közölt magyar változatai.

Ismeretes, hogy a költemény először I. Sándor cár lengyel királlyá koronázásának első évfordulójára született. A Lengyel Királyság közvetlenül a bécsi kongresszus után széles körű autonómiát élvezett, ha úgy tetszik, ez volt a lengyelek – rövid ideig tartó – „kiegyezése” az Orosz Birodalommal. Viszonylag hamar kikerült azután az énekből az uralkodóra áldást kérő, a királyt dicsőítő sor. A nemzeti ima kérése pedig ettől fogva így hangzott: “Szent oltárodnál könyörögve kérünk, / Szabad hazánkat, ó add vissza nekünk.” (Kovács István fordításában). Eredetileg tehát Feliński verse a dinasztikus himnuszok (God save the King/Queen, Gotterhalte) mintáját követte, a közvélemény változtatta meg a helyzet kedvezőtlené fordulása idején. Az uralkodó

helyére került a haza. 1823-ban Kölcsey versének alanya egyértelműen a magyarra kér áldást.

Tanulságos, hogy Kelet-Közép-Európában dinasztikus himnuszok a XIX. század utolsó harmadában az akkortájt függetlenséget szerzett balkáni országokban születtek (Románia, Montenegró, Szerbia). Érdekes közülük Jovan Djordjević (első vátozatában 1872-ben született) szerb himnuszát megemlíteni, mert Feliński és Kölcsey költeményével mutat rokonságot. Mind a három vers szubjektuma – mint közbenjáró – nemzete nevében kér Istentől meghallgatást, oltalmazást és áldást nemzete számára. Mind a három szerző elősorolja hazája dicsőségét és kegyetlen szenvedéseit, és kéri az újrakezdés, mondhatnánk a nemzeti föltámadás lehetőségét. Imádságról van szó, ahogy mindhárom versben tapasztalhatjuk.

A komparatistának eszébe juthat, a nyilvánvaló párhuzamokon kívül találhatóunk-e valamilyen közvetlen kapcsolatot a három himnusz között. Az *Isten, ki Lengyelbont...* csak keletkezése és átalakult szövegváltozatának elterjedése után jutott el Magyarországra (ismeretem szerint a lengyelen kívül csak magyar és szlovák változata létezik), Kölcsey és Djordjević nem ismerhette a lengyel verset. A zentai születésű szerb költőnek viszont nem lehetett ismeretlen a magyar Hymnus, ha költeményéből közvetlen kapcsolat nem bizonyítható is. Annak az okát viszont, hogy Feliński himnusza olyan népszerű lett a magyarok körében, föltételezhetően a két költemény Istent megszólító szubjektumának hasonlóságában, a nemzeti imádság rokon tónusában kereshetjük.



Szala Vármegyei Koronaőrző, 1791



KOVÁCS ISTVÁN

Ima

A HAZÁÉRT

Régóta foglalkoztatott a két lengyel Himnusz átültetésének terve. „*Mindvégig veletek voltunk*”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban 1848–1849* című monográfiámban kísérletet is tettem lefordításukra. Végül aztán Kiss Gy. Csaba kérésére 2009 végén álltam neki az *Isten, ki Lengyelhont* különféle változatainak és a *Dąbrowski-induló*nak magyar nyelven történő életre keltésére.

Isten, ki Lengyelhont oly sok századéven
Hatalmad védte, így övezte dicsfény,
Pajzsoddal óvtad őt a sok veszélyben,
Hogy a csapások nehogy földre döntsék.
Szentoltárodnál könyörögve kérünk,
Szabad hazánkat, ó, add vissza nekünk.

Te, ki sorsától meg-megrendítetten,
Pártoltad, ím a szent ügyért küzdőket,
Legyen a világ tanúja mindennek,
Vészben a híriük Teáltalad nőtt meg
Szentoltárodnál stb.

Add vissza Lengyelhonnak régi hírét,
Tégy termékenyvé ugart, parlagföldet,
Boldog szabadság rajtuk virágozzék,
Ne sújts, haragvó Isten minket többet,
Szentoltárodnál stb.

Isten, akinek igazságos ökle
Világhódítók jogarát szétzúzza,
Pusztítsd a rontó szándékkal jövőket,
Lengyel lelkünk is reménykedjék újra,
Szentoltárodnál stb.

Csodáid révén, szentséges Isten, Te,
Ne hozz ránk több bajt, öldöklő veszélyt se
Szabadság fűzze a népeid egybe
A Béke-angyal jogarával védve
Szentoltárodnál stb.

Szentséges Isten, kinek akaratján
Múlik az egész kerek világ sorsa,
Legyen Általad szabad Lengyelország,
Segítsd kitartó ifjúságunk jobbra...
Szentoltárodnál stb.

Szentséges Isten, Krisztusunk sebével
Világítsd meg holt társaink örökre,
Vegyed szemügyre: rabigában néped,
Magáldozatát nézd a lengyel földnek.
Szentoltárodnál stb.

Midőn könnyekbe full a lengyel nemzet,
Könyörögve elhullott társainkért,
Homlokuk töviskoszorú övezte,
Kik szabadságunk kapuját betörték.
Szentoltárodnál stb.

Elvetted nemrég földünk szabadságát,
Vérfolyamunkkal árasztottad őt el,
Tudhatja-e az mily szörnyű sors vár rá,
Kit Hazájától fosztasz meg örökre.
Szentoltárodnál stb.

Ne hozz reánk bajt, öldöklő veszélyt se,
Légy pártfogója minden gyermeksorsnak,
Könnyeik ezer forrással felérnek,
Mit lengyel honért, anyánkért ontottak.
Szentoltárodnál stb.

Egyetlen szavad, ó, hatalmas Isten
Minket is porrá zúzni képes már-már,
S ha bűnünk miatt már irgalmad nincsen,
Zúzz porrá, de a szabadság porává.
Szentoltárodnál, stb.



JÓ Z E F W Y B I C K I

Az olaszthoni lengyel légiók dala

D Ą B R O W S K I - I N D U L Ó

Nem halt meg még Lengyelország,
Ameddig mi élünk.
Kik hazánkat elorozták,
Megérik kardélünk.

Dąbrowski, bátran,
Olaszthonból hazánkba.
Ha te vagy vezérünk,
Egyesülhet népünk.

Mint Czarniecki ment Poznańba
Átszelve a tengert,
A hazának oltalmára
Vívni a svédekkel.

Dąbrowski, bátran...

Visztulán át, s át a Vártán,
Így leszünk lengyellé,
Bonaparte hős példáján
Leszünk győztesekké.

Dąbrowski, bátran...

Nem tesped ránk muszka, német,
Ha mi kardot rántunk,
Jelszó, hogy e közegységet
Tudjuk most hazánkul.

Dąbrowski, bátran...

Ott az atya Boriskáját
Biztatgatja sírva,
Halld hadaink dobogását,
Dobszólós a visszhang.

Dąbrowski, bátran...

Erre mind egyként kiáltja:
Többé rabság nincsen.
Raclawicés kaszáinkkal
Kościuszkót szólítsd, Isten.

Dąbrowski, bátran...

JEGYZETEK

- 1 Oexle, Otto Gerhard (hg.): *Memoria als Kultur*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995. /Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 121/; Zükov, M. B.: Az „emlékezet” /memória/ fogalma, mint a „kulturális hagyomány” fogalom interdiszciplináris kutatása megszerzésének konceptuális alapja, in: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. Hofer Tamás és Niedermüller Péter. Bp., MTA Néprajzi Kut. Csop., 1987. 109-111.; Feichtinger, Johannes et al. (hg.): *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa. Transdisziplinäre Annäherungen. Moritz Csáky zum 70. Geburtstag gewidmet*. Innsbruck, StudienVerlag, 2006.
- 2 Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája, in: *Aetas*, 14. 1999:3. 142–157.; K. Horváth Zsolt: Emlékezet a történelem után. Pierre Nora és a Les Lieux de mémoire: az esettől a modellig, in: Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*, Bp., Napvilág, 2010. 377–407. valamint Kovács Szilvia: Az emlékezet helyei a kultúratudományok térbeli fordulatának aspektusából, in: *Studia Litteraria*, 2012:1-2. 168–174. (Csáky Moritz, Peter Stachel: *Die Verortung von Gedächtnis*. Wien, Passagen Verlag, 2001. kapcsán).
- 3 *Jana Długosza Banderia Prutenorum*. Wyd. Karol Górski. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.; Ekdahl, Sven: *Die „Banderia Prutenorum” des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Untersuchungen zu Aufbau, Entstehung und Quellenwert der Handschrift*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976.
- 4 A raclawicei ütközetben (1794. április 4.) Kościuszko legyőzte a Tormaszov tábornok vezette oroszokat. A csatában a reguláris lengyel csapatok mellett kiegyenesített kaszájukkal a parasztok is részt vettek.
- 5 A maciejowice-i csata (1794. október 10.) az orosz túlerővel szemben a lengyel felkelők súlyos vereségével végződött. Kościuszko sebesülten orosz fogságba esett.
- 6 I. Pál cár 1796-ban csak azzal a feltétellel engedte szabadon Kościuszkot, hogy nem tér vissza Lengyelországba. Anglia és az Amerikai Egyesült Államok után előbb Párizsban telepedett le, majd 1808 táján a svájci Solothurnba költözött, itt is halt meg 1817. október 15-én.
- 7 Somogyvári Gyula (Gyula diák): Kosciuszko szobra előtt, in: *Nagymagyarország*, 1929. nov. 1. 9.
- 8 A kérdésről ld. bővebben Plamper, Jan: *Geschichte und Gefühl – Grundlagen der Emotionsgeschichte*. München, Siedler Verlag, 2012, illetőleg a kötet recenziója: Eperjesi Zoltán: A történelem és az érzések – az érzelem története, in: *Klíó*, 22. 2013:4. 31–35.
- 9 Történetét ld. részletesen: Rożek, Michał: *Kopiec Kościuski w Krakowie*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1981.
- 10 [Toldy] Schedel Ferenc: *Utazásom naplója*, 1824. okt. 6 – 18. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 615. Közölve: Kovács István – Petneki Áron (szerk.): *„Bámulám a Vizstulát... Krakkó a magyar művelődés történetében*. Bp., Balassi K., 2003. 51–53.
- 11 Felhívizy: Kosciuszko halma, in: *Regélő*, 1833. ápr. máj. jun. 153-155. A teljes szöveg közölve: Kovács István – Petneki Áron i. m. 51 – 53. Valamennyi idézetnél megőriztem az eredeti helyesírást.
- 12 A „Boże coś Polskę” kezdetű, Alojzy Feliński által 1816-ban írt himnusz (amely egyházi használatú nemzeti dalként ma is él) a 19. században „Búsul a lengyel hona állapotján” kezdettel énekelték magyarul. Dallamára Petőfi „Kis lak áll a nagy Duna mentében” c. versét is dalolták. Az ének első, eredeti szövege egyébként
- 13 A Mazurek Dąbrowskiego (Dąbrowski-mazurka) Józef Wybicki költeménye, melyet 1797-ben a napóleoni háborúk itáliai hadszínterén írt. Zenéjét sokáig tévesen Kleofás Ogińskinak tulajdonították. Ma a Lengyel Köztársaság állami himnusza.
- 14 *Szücs Sámuel naplója I. 1835-1864*. Bev., s. a. r. Kilián István, Miskolc, BAZ megyei Levéltár, 2003. 38–43. 1839. év. [május] https://library.hungaricana.hu/hu/view/BAZM_Sk_37/?query=Krakk%C3%B3&pg=44&layout=s (2017-12-23) A Krakkóra vonatkozó teljes szöveg közölve: Kovács István – Petneki Áron i. m. 60–65.
- 15 Boldog Bronisława 1702-ben emelt, majd 1759-ben kibővített kápolnája, melyhez 1778-ban re-metelakot is építettek.

- 16 Bajza József: Apotheosis c. költeményéből, melyet az 1831-es lengyel felkelés leverése után írt.
- 17 Szűcs Miklós naplója (részlet) Másolata a miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjában, jelzete HOMHtd. 53.4390.15. A teljes Krakkóra vonatkozó szöveg közölve: Kovács István – Petneki Áron i. m. 66–74.
- 18 *Herfurth József ifjúkora. A megboldogult bíres collegiumi professor feljegyzései ifjúkoráról.* Közzéteszi Frenyó Lajos. Eperjes, Sziklai Henrik, 1907. 75.
- 19 Masaniello, vagyis Tomaso Aniello d'Amalfi ténylegesen élt történelmi személy, 1647-ben ő vezette a nápolyiak felkelését a spanyol uralom ellen, és hét napig a város ura volt, de meggyilkolták.
- 20 Mieux vaut mourir que rester misérable ! Amour sacré de la patrie,
Pour un esclave est-il quelque danger ? Rends nous l'audace et la fierté ;
Tombe le joug qui nous accable À mon pays je dois la vie ;
Et sous nos coups périsse l'étranger ! Il me devra sa liberté.
- 21 - v - : A szabadsághősök egy szép emlékééről, in: *Hazánk s Külföld*, 3. 1867:50. 799.
- 22 A legendával ellentétben Kościuszko soha sem mondta, hogy „Finis Poloniae!”, vagyis „Vége Lengyelországnak!” Saját maga tiltakozott levelében az állítás ellen, hogy ő valaha is – különösképpen pedig a vesztes maciejowicei csata után – mondta volna a hírhedt szólást. 1803-ban Ségur grófnak írt levelében vallja: „Csak a tudatlanság vagy a rosszakarat foghatta ezt rám.” Sebesülésekor eszméletlen volt, így nem is tudott beszélni. (Tóth Béla : *Szájruól szájra. A magyarság szálló igéi.* 2. kiad. Bp., Athenaeum, 1901. 174)
- 23 Rátz István: Bronislawa hegyén. Lengyelországi naplóból, in: *Zemplén*, 9. 1878:44. (nov. 8.). Közölve: Kovács István – Petneki Áron i. m. 98 – 100.
- 24 Tévedés: a székesegyházban az 1895-ös renoválási munkák megindulásáig 17. századi németalföldi gobelinek voltak kifüggesztve, amelyek Andrzej Trzebicki és Jan Małachowski püspök, valamint Kacper Cieński dékánkanonok ajándékaaként kerültek a katedrális tulajdonába. V.ö. Hennel-Bernasikowa, Maria: *Gobeliny katedry wawelskiej.* Kraków, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1994. (különösen 17–20.)
- 25 Szádeczky Lajos: A lengyelek Mekkája, in: *Vásárnapi Újság* 32. 1885:36. 582. Közölve: Kovács István – Petneki Áron i. m. 108 – 110.
- 26 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, szöveggond. LENGYEL TÓTH Krisztina, jegyz. KISS Katalin, Bp., Osiris, 2001 [Osiris Klasszikusok], 183–184; <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000001020&secId=0000098390> (letöltés: 2018. 10. 30.).
- 27 SZABÓ Lőrinc, *Harminchat év. Szabó Lőrinc és felesége levelezése, 1945–1957*, szerk., jegyz., KABDEBŐ Lóránt, Magvető, Bp., 1993 34., 42–43; <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000199&secId=0000018326> (letöltés: 2018. 10. 30.).
- 28 SZABÓ Lőrinc, *Szabó Lőrinc tartalékos hadnagy (főhadnagy?) életrajza (1951)* = Uő., *Harminchat év, i. m.*, 13.
- 29 A vers kialakulásának történetét lásd <http://krk.szabolorinc.hu>, *Szabó Lőrinc – Vers és valóság.* A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének és az MTA Könyvtárának Szabó Lőrinc-honlapján (letöltés: 2018. 10. 30.) A vers variációi a Dokumentumok „nyelv” alatt, a Kalibán kötet bemutatásában és elemzésében szerepelnek.
- 30 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, szöveggond. LENGYEL TÓTH Krisztina, jegyz. KISS Katalin, Bp., Osiris, 2001 [Osiris Klasszikusok], 26–27; <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000001020&secId=0000098390> (letöltés: 2018. 10. 30.).
- 31 Helena KANGAS, *Az én Magyarországom, Cikkek, riportok, 1943–1944*, Argumentum, Budapest, 2001; KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc finn fordításai* = Helena KANGAS, *Az én Magyarországom i. m.*, 188.
- 32 Ezt a debreceni emlékművet koszorúzta meg a múlt jóvátételeként magyarországi látogatása során Szent II. János Pál pápa; ez alkalommal az akkori Magyar Nemzetben pedig Szabó Lőrinc versére hívtam fel a figyelmet: KABDEBŐ Lóránt, *Vers egy koszorú mellé.* [Szabó Lőrinc: A gályarabok szobra.] = Magyar Nemzet, 1991. augusztus 26. 6.
- 33 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság, i. m.*, 183–184.
- 34 *U.o.*, 195.